

שטר שימוש בית דין' (מחצ'ר) אצל רס"ג ובגניזה וה'מחצ'ר' המוסלמי

גדעון ליבזון

א. הקדמה

במוקד המאמר עומד פרסום של קטע גניזה מחיבור הלכתי העוסק, בין היתר, ב'שטר שימוש בית דין' (מחצ'ר), ובירור מקיף של שטר זה וטיבו. החיבור שאליו שייך קטע הגניזה כולל דיון בדרך רישומם של שטרות בכלל ובכתיבת זיכרון דברים בבית דין בעת הדיון המשפטי בפרט. זיכרון הדברים נועד לאמת את העובדות שטוענים בעלי הדין ולהבטיח את זכויותיו של אחד מבעלי הדין.¹ בדיונונו נבחן שטר דומה מספר העדויות השטרות לרס"ג (כתאב אלשהאדאת ואלותאיק), שרס"ג מכנהו בשפה הערבית 'כתאב אלמחצ'ר' ומתרגמו 'שימוש בית דין', ונדון בגלגוליו בספרות הרבנית שאחרי רס"ג. אף השטר שמביא רס"ג עוסק בכתיבת זיכרון דברים, ובמקרה זה – לצורך דחיית הדיון המשפטי במצבים מסוימים שאותם הוא מפרט. שטר ה'שימוש' דומה מבחינה עניינית, ואולי אף מבחינת התפתחותה של הספרותית ההלכתית, לקטע הגניזה הנדון, וייתכן שהבעלים של קטע הגניזה נמשך אחרי רס"ג.²

1 מקצת המקורות מן הספרות הרבנית שייבאו להלן כבר נזכרו במאמרו הקצר של ש"ח קוק, 'הוראת שימוש' בספרות הראשונים', עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 84–88. קוק עמד בעיקר על מגוון התפקידים של שטר השימוש אבל לא ניסה לברר את המושג לאור המקורות מתקופת הגאונים שהיו לפניו. לא עמדו לרשותו קטעי הגניזה המזכירים את שטר השימוש שהסתמכו עליהם בדיונונו, ובכלל זה קטעי הגניזה שיפורסמו להלן, וכן לא עמדו בפניו דברי החוקרים שההדירו קטעי גניזה אלה. הוא גם לא עסק בהשוואה לנוהג המוסלמי המקביל, לכתוב פרוטוקולים משפטיים, ולא דן בספרות המוסלמית הענפה המוקדשת לנושא זה.

2 ספר העדויות והשטרות לרס"ג עתיד להתפרסם בידי מ' בן-ששון ו' ברודי במהדורה מדעית, במסגרת פרסומיה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. אני מודה לשניהם על שהואילו באדיבותם למסור לי תחילה את צילום שטר ה'מחצ'ר' לפני פרסומו ולאחר מכן את כתב היד של החיבור כולו. כל המובאות מחיבורו של רס"ג הם מהמהדורה זו. מאחר שעדיין אין בה מספרי עמודים, נעשו ההפניות לפי מספרי השטרות. מהדורה חלקית של החיבור התפרסמה קודם לכן בידי מ' בן-ששון. ראה: מ' בן-ששון, 'שרידי מספר העדות והשטרות לרס"ג', שנתון המשפט העברי, יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ה), עמ' 137–278. לעתים נפנה גם למהדורה זו. ברצוני גם להודות לד"ר דוד סקליר שהפנה אותי לקטעי הגניזה המתפרסים להלן

אגב הדיון בקטע הגניזה שלפנינו ובשטר השימוש של רס"ג נרחיב מעט את יריעת הדיון וננסה, בין היתר, להבהיר מספר מונחי יסוד בתחום הפרוצדורה המשפטית, קצתם הנוגעים לסדרי הרישום ולדרכי הפסיקה בבית הדין, דוגמת המונח 'מעשה בית דין'. הדיון יתבסס גם על עשרות מסמכי גניזה המכונים 'שימוש' או 'מחצ'ר' ועל חיבורים הלכתיים מוסלמיים בני הזמן שעניינם זהה, המשקפים את הפרקטיקה המשפטית המוסלמית שהייתה מקובלת בבתי הדין המוסלמיים. חיבורים אלה מתארים את נוהלי הרישום והכתיבה במהלך הדיון בבית הדין, נהלים שנועדו לשקף במדויק את מהלך הדיון לפרטי פרטיו למשמרת ולזיכרון, כדי להבטיח את זכויות בעלי הדין.³ בדיון להלן ננסה להקבילם לשטר 'מחצ'ר' של רס"ג. הדיון יתמקד בתפקיד שהשטר נועד למלא ולא בפרטי כתיבת השטרות בידי הסופרים, אף שהיא נדונה בקטע הגניזה שלפנינו ובמקביל גם אצל מחברים מוסלמים בני הזמן.⁴

מן האמור בקטע הגניזה הנדון אין בידינו להכריע לפי שעה מהו שם החיבור שאליו שייך הקטע ומיהו מחברו. מכיוון שהחיבור קרוב לספרות ההלכתית הדנה בחובות הדיינים (אדב אלקצ'אא), אפשר היה לייחסו לכאורה לאחד החיבורים שכתבו הגאונים בנושא זה, ובמיוחד לחיבוריהם של רב שמואל בן חפני (רשב"ח) ורב האי – רשב"ח בכתאב לואזם אלחכאם פי אלאחכאם, הדן בחובות הדיינים בשבתם לכס המשפט, ורב האי בחיבורו 'אדב אלקצ'אא', שאף הוא עוסק בכך. ואולם, לפי שעה אין הראיות שבידינו תומכות אף לא באחת משתי האפשרויות האלה. ברור שהקטע אינו שייך לחיבורו הנזכר של רשב"ח, מכיוון שכותרת הפרק האחד עשר בקטע שלפנינו שונה מן הכותרת ברשימת הפרקים של חיבור זה שפרסם אסף,⁵ אף שהסגנון, המבנה ודרך הבאת האסמכתאות

ולרשויות הספריות שהרשו לי לפרסם אותם, לפרופ' משה עסיס שעבר על התרגום והעיר לי הערות מועילות, וכן לעורך, פרופ' ירחמיאל ברודי, שהעיר לי הערות הן לגוף המאמר הן לתרגום, ואת החשובות שבהן הבאתי בשמו. האחריות על התרגום כולה שלי.

3 במסגרת מחקר רחב יותר יש מקום לדיון משווה מקיף בין ספר השטרות של רס"ג על מכלול שטרותיו, קצתם הנוגעים לדיונו ונוכרים להלן, לבין קובצי השטרות המוסלמיים בני זמנו של רס"ג. דיון זה חורג ממסגרת המאמר הנוכחי. אין ספק שפרסומו של ספר העדויות והשטרות לרס"ג יתרום תרומה של ממש למחקר משווה זה. בשלב זה רק נציין שהצירוף של עדויות ושטרות בכותרת החיבור לא נמצא בחיבורים שכתבו המוסלמים, אף שבמסגרת השטרות הם דנים גם בענייני עדות, וייתכן שרס"ג נמשך אחרי התוכן הכלול בחיבוריהם. בחיבורי המוסלמים גם חסר דיון בשטרות המיוחדים לראשים, כפי שנמצא אצל רס"ג, ככל הנראה מפני ששימשו רק לצורכי הקהילה היהודית ומוסדותיה, כקהילת מיעוט, והמוסלמים כקהילת רוב לא נזקקו להם.

4 ראה לעיל, בהערה הקודמת.

5 ראה: ש' אסף, 'שלשה ספרים נפתחים לרב שמואל בן חפני', זכרון לנשמת ראי"ה קוק זצ"ל, בעריכת י"ל הכהן פישמן, ירושלים תש"ה, עמ' קיט (=סיני, יז [תש"ה], עמ' קטו).

בקטע הנדון מזכירים את דרך כתיבתו של רשב"ח. כמו כן, לא נראה לשייך את הקטע לחיבור אדב אלקצ'א (חובת הדיינים) של רב האי, מאחר שסגנונו של הקטע ומבנהו רחוקים מקטע מחיבורו של רב האי על חובת הדיינים המצוי בידי, אף שלפי שעה אין לשלול אפשרות זו באופן מוחלט.⁶ כמו כן, ברור שאין הוא חלק מספר העדויות והשטרות לרס"ג (כתאב אלשהאדאת ואלותאיק), לאור השוואה לחיבור, שרובו ככולו מצוי לפנינו, ובמיוחד מאחר שהוא כולל שמונה שערים בלבד ואילו קטע הגניזה שלפנינו הוא חלק מן הפרק העשירי והאחד עשר של החיבור.⁷ ניתן להציע שהמובאה שייכת לחיבור אחר של רשב"ח, על התביעות והראיות (כתאב אלדעאוי ואלבינה), שנושאו קרוב לנושא הקטע שלפנינו, אלא שגם אפשרות זו אין בידינו לאשש לפי שעה, כי לא זיהינו עד כה קטעי גניזה שניתן לייחסם בבטחון לחיבור זה.⁸ כמו כן, אין לשלול את האפשרות שמחברו הוא חכם הלכה מתקופת הגאונים שלא ישב על כסא הגאונות או חכם הלכה מן התקופה הסמוכה לתקופת הגאונים.⁹

6 קטע מחיבור זה פרסם ש' אסף, 'שרידים מספר הדיין לרב האי', תרבי"ז, ז (תרצ"ו), עמ' 217–218. על החיבור, והפניה למובאות אפשריות בספרות הרבנית ממנו, ראה: צ' גרונר, רב האי גאון ודרכו בהלכה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד, עמ' 26.

7 ראה: ברודי ובן-ששון (לעיל, הערה 2), בהקדמה לספר העדויות והשטרות לרב סעדיה גאון: 'מאחר שכבר הובלתי את החיבור ל[נקודה] זו, עלי לומר שמטרת הספר הזה היא (להשיג) דיוק בניסוח מילות העדים בעדות בדיבור ובכתב. כדי להגיע לשני העניינים הללו ב(מלוא) היקפם יש לקבוע שמונה שערים. אזכיר תחילה את שמותיהם ואחר כך את ביאוריהם, וזהו כל הספר הזה. ספר זה יהיה אפוא מועט בכמותו ומרובה בתועלתו'. גם מבחינה עניינית ניתן להצביע לפחות על הבדל בולט אחד בנוגע למשמעות שטר הבירורין בין חיבורו של רס"ג לבין החיבור שלפנינו. בספר העדויות (שטר י) מתרגם רס"ג 'כתאב אלאכתאר': 'שטר בירורין', והכוונה למינוי בוררים לשם בורות, ואילו מחבר המובאה שלפנינו מפרש: שטרי טענות. גם הרמב"ם בפירוש המשנה (בבא מציעא א, ז) מפרש שטרי בירורין: 'ות'איק אלאכת'אר והי תתצ'מן אתפאק אלכ'צמין עלי אלחכאם אלד'ין יחכמון בינהמא' (=שטרי ב'רה והם כוללים הסכמת שני בעלי הדין על הדיינים אשר ידונו ביניהם).

8 ראה: ג' ליבזון, 'תרומת הגניזה לחקר המונוגראפיות ההלכתיות של רב שמואל בן חפני', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 196. אף ייתכן שהוא שייך לחיבור אחר, של ר"ש בן חפני או של גאון אחר, אולי לספר הטענות וההודאות של רב האי, אם אכן כתב הגאון חיבור מעין זה. ראה: גרונר (לעיל, הערה 6), עמ' 29.

9 חיבור זה ככל הנראה אף אינו חלק מחיבורו של ר' דוד בן סעדיה אלגר, אלחאוי, ספר הלכה כולל, שקטעים ממנו נמצאים בגניזה הקהרית, מכיוון שהפרק העשירי מן הספר הרביעי של חיבורו דן בתנאים. ראה: ד' סקליר, 'ר' דוד בן סעדיה הגר וחיבורו אלחאוי', תעודה, יד (תשנ"ה), עמ' 106; ולאחרונה: י"צ שטמפפר, 'המשפט העברי בספרד במאה ה"א – בין הגאונים לראשונים (על פי כתאב אלחאוי לר' דוד בן סעדיה)', שנתון המשפט העברי, כה (תשס"ח), עמ' 217–236.

ב. שטרות ו'מעשה בית דין'

הכתיבה הייתה שכיחה בימי חז"ל. בין מגוון ה'כתיבות' הנזכרות בספרות חז"ל, שהועלו בכל לשון ובכל כתב, כגון רשימות, פנקסים פרטיים, רשימות לזיכרון, איגרות, כתיבי מינוי וסמיכה ומעשי בית דין, בלטו במיוחד השטרות למיניהם.¹⁰ במשנה ובתלמודים נזכר מגוון גדול של שטרות ונדונים פרטי דינים הנוגעים לנוסחאותיהם ולדרך כתיבתם. אף מודגש הצורך בסופרי דינים או בסופרי שטרות (ספרי מתא), הבקיאים בכתיבתם ומומחים בהלכותיהם, שעליהם אומר התלמוד 'סתם ספרי דדייני מיגמר גמירי'.¹¹ ואולם,

10 ראה: י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה, מחקרי תלמוד, ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 283–284, 290–291.

11 בבלי, גיטין ב ע"ב; וראה גם: בבא בתרא כ"א, א, נה ע"א, קלו ע"א (=סנהדרין כט ע"ב). וראה מה שכתבו ש' אסף, 'ספר השטרות לרב האי', תרביץ, מוסף, א (תר"ץ), עמ' 5; זוסמן, שם, עמ' 291, הערה 31; עמ' 285, הערה 11. המשנה בסנהדרין (ד, ג; וראה גם: סנהדרין לה ע"א), שהיא המקור הקדום ביותר הן בתפקידים של סופרי הדיינים ה'כותבין דברי המזכין ודברי המחביין', עוסקת בכתיבה חלקית של דעות הדיינים בידי סופרי הדיינים, לצורך מניין הקולות המזכים והמחייבים דיני נפשות, ובמספר הסופרים הנדרשים, ולא בכתיבת טענות בעלי הדין, בכתיבת דברי העדים או בעריכת זיכרון דברים (פרוטוקול) של הדין המשפטי. ראה: J. Kaplan, *The Redaction of the Babylonian Talmud*, New York 1933, pp. 266–267. מטבע הלשון 'פסק דין' אינו נזכר בספרות התנאית ואף לא בספרות התלמודית והוא כלול בתוך 'מעשה בית דין' (ראה להלן). גם בספרות הגאונים אין מונח זה מצוי, ככל שידיעתי מגעת, אלא בשלוש תשובות בלבד (ראה להלן, הערה 34), ובהן אחת של רב האי (תשובות הגאונים שערי צדק, שאלוניקי תקס"ב [ד"צ: ירושלים תשמ"ו], מו ע"ב, סימן יב), אך אין עניינה פסיקה בין בעלי דין. מעיקר הדין, אין פסק הדין (מעשה בית דין) טעון כתיבה. ראה: סנהדרין לא ע"ב, בקשת אחד מבעלי הדין מבית הדין לתת טעם לפסק: 'ואם אמר כתבו ותנו לי מאיזה טעם דנתוני כותבין ונותנין לו'. המובאה נמצאת בשטר פסק דין המופיע בספר השטרות של ר' יהודה אלברצלוני (מהדורת ש"ח האלברשטאם, ברלין 1898 [ד"צ: ירושלים תשכ"ז], עמ' 36–37). בשטר פסק דין (שטר כט) בספר העדויות והשטרות של רס"ג היא חסרה, אף שגם רס"ג קובע שאם תבע אחד מבעלי הדין שטר [המתאר את] מה פסקו בו חייבים להיענות לו בזאת. שטר פסק הדין המופיע לראשונה בספר השטרות של רס"ג הוא אפוא חידוש גדול, וראה על כך להלן. כתיבת טענות בעלי הדין בתחום דיני הממונות (בידי סופרי הדיינים) נזכרת בתלמוד כאחד הפירושים למונח 'שטר בירורין'. במשנת בבא בתרא י, ד נאמר: 'אין כותבין שטרי בירורין וכל מעשי בית דין אלא מדעת שניהם'. הסוגיה בבבא בתרא (קסח ע"א) מפרשת: 'שטרי טענות' (הפירוש השני המובא שם הוא: שטר בורות; ראה להלן), ככל הנראה כדי לבסס את הפרקטיקה של כתיבת הטענות של בעלי הדין בידי סופרי הדיינים. בעקבות הסוגיה פסק הרמב"ם, בהלכות מלוה ולוה פ"ד ה"א: 'אבל אין כותבין... ושטר בירורין הדיינים או שטר טענות בעלי דינים וכל מעשה בית דין אלא מדעת שניהם. וכל השטרות האלו צריכין להיזרזר בתקונם כשאר השטרות' (ראה להלן). גם כאן נראה שכתיבת הטענות נעשית רק לאחר שהושמעו הטענות בעל פה בפני הדיינים, מאחר שלפי תפיסת חז"ל חייבות הטענות והעדויות להישמע בעל פה ולא קיימת חובה להעלותן על הכתב ולרושמן בפרוטוקול. וראה תשובת הריב"ש (סימן רצח), שהביע התנגדות נחרצת לקבלת טענות הצדדים בכתב, 'שמא מתוך דבריהם ילמדו ויבינו מי מהם טוען אמת ולא שיבואו בטענות מסודרות מפי אחר, כאשר בדה מלבו ליפות טענות של שקר בתקון הלשון'. ראה: א' שוחטמן, סדר הדין לאור מקורות המשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 345–351. כאמור, גם

במכלול ה'כתיבות' בספרות חז"ל לא מצאנו כתיבת פרוטוקולים מסודרת הכוללת את פרטי הדיונים המשפטיים המתנהלים בתוך כותלי בית הדין, להוציא אולי כתבי טענות. אף לא מצאנו דרישה כלשהי לכתיבה של העדויות או של פסקי הדין, שהרי עיקרו של ההליך המשפטי נעשה בדרך כלל בעל פה, כפי שניתן ללמוד מן המקורות התלמודיים. גם השטר העומד במוקד מאמרנו, 'שטר שימוש בית דין' או 'שימוש'¹², אינו נכלל

החובה לכתוב את דברי העדים אינה נזכרת במקורות חז"ל, והדיון של חז"ל נוגע רק למסירת עדותם בכתב, שכן מעיקר הדין (דין תורה) דרשו: 'לא על פי כתבם ולא על פי תורגמן' (ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, סימן קפח; וראה גיטין עא ע"א; יבמות לא ע"ב; מ'פיהם ולא מפי כתבם'), אף שחכמים קבעו כי שטר שנתקיימה בו חתימת העדים כשר (בבלי, כתובות יח ע"ב). רק בתקופות מאוחרות יותר התפתח המנהג להעלות את טענות בעלי הדין והעדים על הכתב, ככל הנראה בעקבות השפעות חיזונית. ראה: א' גולאק, 'יסודי המשפט העברי, תל אביב תשכ"ז, ד, עמ' 72. את ניצניו של השינוי ניתן לייחס לתקופת הגאונים לאור הפרקטיקה המוסלמית, שבה החלו לכתוב אף פרוטוקולים (בדרך כלל בשטר) המתעדים בפרוטרוט את מהלך הדיון ואת טענות בעלי הדין, כפי שעולה מן המקורות שלפנינו (ראה להלן). המעבר של ההליך המשפטי ממסורת של טיעונים ועדויות בעל פה לכתיבה, הכוללת כתיבה המתארת את ההליך כולו, נובע משינוי תרבותי רחב הרבה יותר: המעבר לתרבות כתיבה מגוונת ומסודרת. תמורה זו החלה במרוצת המאה התשיעית, לאחר 'מי הפרסים וראש ימי ישמעאלים', כלשונו של רב שרירא גאון באיגרתו (מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א [ד"צ: ירושלים תשל"ב], עמ' 92; וראה: זוסמן [לעיל, הערה 10], עמ' 329, הערה 31), ובמהלך המאה העשירית. תופעה זו אינה קשורה לשאלה החשובה של המעבר מתרבות שבעל פה (אורלית) לתרבות ספרותית (כתובה), כניסוחו של זוסמן (שם, עמ' 210; וראה גם: עמ' 322 ואילך), שאלה שעלתה בנוגע לכתיבת התורה שבעל פה בפרט וספרות ההלכה בכלל. ייתכן שאין זה מקרה ששתי התופעות מצטלבות באותה נקודת זמן פחות או יותר, אם נקבל את ההשקפה שהיטיב לבטא זוסמן, שאף התורה שבעל פה הועלתה על הכתב במהלך המאה השמינית. גם בתרבות המוסלמית הצטלבו שתי תופעות אלה בנקודת זמן אחת, בתקופה המקבילה לזו שבה חל השינוי הזה בתרבות היהודית: כתיבת קובצי שטרות, פרוטוקולים משפטיים וכיוצא באלה, לצד רישום התורה שבעל פה (סונה) בקבצים חרף האיסור להעלותה על הכתב. על מעמד הסופרים וזיקתו לתפקיד שמילא ה'כאתב' המוסלמי, ראה: מ' בן-ששון, 'שברי איגרות מהגניזה – לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות בבל עם המערב', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 189–194. החידוש של כתיבת פרוטוקולים במסגרת הדיון המשפטי לא עורר בתקופה זו שאלות מיוחדות ונבלע בענימה בתוך הפרקטיקה הקיימת. הריב"ש (שו"ת, סימן רצח) הוא חכם ההלכה היחיד מבין הראשונים שנוזקק לשאלה אם דרושה הסכמת הצדדים לצורך כתיבת פרוטוקול, והשיב על כך ככל הנראה בשלילה. ראה: שולחן ערוך, חושן משפט, סימן יג, סעיף ג. נראה שבזמנו של הריב"ש כבר הפך הרישום לנוהג מקובל.

12 הכינוי 'שימוש' כולל מגוון עניינים, כגון זיכרון דברים, רישום טענות בעלי הדין וכינויים של שטרות שונים (ראה להלן), אך הוא נזכר גם ככותרת בספרי הלכות ופסקים מתקופת הגאונים, דוגמת החיבורים 'שימוש רבא דתפילין' ו'שימושא עתיקא דגאונים'. ראה הרשימה אצל מ' מרגליות, ספר הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 110, הערה 2; קוק (לעיל, הערה 1), שם. דומה לכך גם הכותרת בהלכות פסוקות, שם: 'שימוש בית דין'. וראה שם, עמ' 108: 'הלכות גיטין'. והשווה: 'לוי הורביץ, תורתן של ראשונים, פראנקפורט תרמ"ב, עמ' 26, ושם כותרת המשנה להלכות גיטין היא: 'שימוש בית דין'. וראה גם: ספר האשכול, מהדורת ש' אלבק, ירושלים תשמ"מ, עמ' 225, הערה ז. על 'שימוש' במובן של שימוש תלמידי חכמים ראה: מ"ע פרידמן, "כיר יד" וחתימת הלוחות השניים בתוספתא ובמדרש, תעודה, ז (תשנ"א),

במסגרת השטרות המנויים בספרות חז"ל, והוא נזכר לראשונה רק בתקופת הגאונים, ככל הנראה בספר השטרות לרס"ג. אמנם אנו מכירים אותו לראשונה מספר זה של רס"ג, אך אין בכך כדי ללמד בהכרח שהוא לא נהג כבר בתקופת התלמוד, ואולי לא כונה בה בשם זה. ניתן לשער שכבר בתקופת התלמודית נכתבו שטרות המתאימים בתפקידם לתפקיד שמילא שטר השימוש כפי שהוא מתואר בספרות הגאונים, אם נכונה הפרשנות התלמודית (המאוחרת) שניתנה לשטר הבירורין הנזכר במשנה. אכן, בין יתר השטרות הנזכרים במשנה (בבא מציעא א, ח), ובעקבותיה בסוגיה התלמודית (בבלי, שם טז ע"ב – יז ע"א), מתועד הביטוי 'וכל מעשה בית דין', ואולי יש בו כדי לרמוז לקיומם של מסמכי בית דין נוספים, שלא נזכרו במשנה, או למגוון החלטות בית דין שאינן מפורשות בה. הביטוי 'מעשה בית דין' הנזכר מספר פעמים בספרות התנאים (משנה, שביעית י, ב; בבא מציעא א, ח; ¹³ בבא בתרא י, ד; תוספתא, שביעית ח, ז; מכילתא דרשב"י, לה, ב) מתועד בכמה מהן בסמיכות לרשימת שטרות (בבא מציעא, שם: 'מצא אגרות שום... שטרי חליצה ומיאונים ושטרי בירורין וכל מעשה בית דין'; בבא בתרא, שם: 'אין כותבין... שטרי בירורין וכל מעשה בית דין אלא מדעת שניהם'). מסמיכות זו ניתן להסיק לכאורה ש'מעשה בית דין' קשור לשטר ומשמש מסגרת שיווית לציון מכלול השטרות, כולל שטר השימוש הנדון לפנינו.¹⁴ ואף שפרשנות זו אפשרית, אין היא הכרחית, וניתן לפרש שאין 'מעשה בית דין'

עמ' 164, הערה 12. על הקשר בין 'מעשה' לבין 'שימוש חכמים' ראה: מ' אלון, המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 769–771. על המשמעויות הרבות של הלשון 'שימוש' ו'מחצ'ר' בתקופת הגניזה ראה להלן.

13 בעקבות המשנה, בבא מציעא א, ח. ראה הדיון בסוגיה התלמודית, שם טז ע"ב – יז ע"א.
 14 בספרות חז"ל לא ניתנה הגדרה ברורה למונח 'מעשה בית דין', ונראה שהיו לביטוי זה כמה פנים: נוסחאות שתקינן בתי דין בשטרות, קיום שטרות בידי בית דין ובכלל זה אישור קבלת עדות על ידם, והחלטות בתי דין (פסקי דין) שיש בהם חיוב (ראה: שוחטמן [לעיל, הערה 11], שם), כפי שכבר נמסר בשם האמורא ר' ירמיה (בבא בתרא מ ע"א): 'לא כל מעשה בית דין שווים'. וכבר עמד על כך הרמב"ן בחידושו לבבא מציעא יז ע"א, ד"ה 'הטוען אחר מעשה בית דין': '...ועוד יש בכלל מעשה ב"ד מי שנמחק שטר חובו ובא לב"ד ועשו לו קיומו... וכן מי שעמד בדין וכתבו לו בית דין פסק דין קודם שיצא מב"ד... שכל אלו בכלל מעשי ב"ד הם...'. ובלשון דומה בחידושי הר"ן, שם, ד"ה 'הטוען'. על הזיקה בין שטר לבין מעשה בית דין או פסק דין ניתן ללמוד מכמה מקורות תלמודיים. ראה הדברים הנמסרים בבבא מציעא יז ע"א בשם ר' יוחנן, על היחס בין מעשה בית דין לבין שטר המשמש פסק של חיוב: 'הטוען אחר מעשה בית דין לא אמר כלום. מאי טעמא? כל מעשה בית דין כמאן דנקיט שטרא בידיה דמי' (=ירושלמי, כתובות ט, ט, לג ע"ב: 'ר' חייה בשם ר' יוחנן הקורא ערר על מעשה בית דין לא הכל הימנו'). וראה גם בבלי, גיטין יח ע"א: 'כתובה כמעשה בית דין דמיא' (רש"י: 'מה מעשה בית דין חיוביה משום פסק דין הוא...'). והשווה בבא בתרא מ ע"א: 'האי קנין... הדר פשטי לעולם לאו כמעשה בית דין דמי'. כיצא בזה בולט הקשר של מעשה בית דין לשטר בתוספתא, שביעית ח, ז: 'ר' יהודה אומר פרוסבול המקושר הדיינין חותמין מבפנים והעדים מבחוץ. אמרו לו אין מעשה בית דין צריכין קיום' (ראה פירוש הרמב"ן לכתובות כא

קשור לשטרות דווקא, והגדרתו רחבה יותר וכוללת כל פעולה שנעשתה בפני בית דין, אפילו כשאין חובה לעשותה בפניו,¹⁵ בנוסף לפסקי דין, שאף הם בכלל מעשה בית דין.¹⁶

ע"א, ד"ה (עד). גם ר' יהודה אלברצלוני בספר השטרות מכנה בכמה מקומות את כתיבת השטרות מעשי בית דין. כך, לדוגמה, בשטר הודאה (ספר השטרות [לעיל, הערה 11], עמ' 42): 'ואודיתא דבי דינא ודאי כותבין נוסח ממעשה בית דין כשאר כל שטרי דבי דינא'; בשטר הטירפא (שם, עמ' 52): 'וטירפא הוא שטר מעשה בית דין'; ובשטר איגרת מזון (שם, עמ' 61). לעתים הוא כולל במעשה בית דין גם שטרי 'שימוש', כמו שטרא דמרכסא (שם, עמ' 35): 'חוץ מאותו מעשה בית דין שעשינו לו תמורת השטר הנאבד'. וראה גם בשטר הטירפא (שם, עמ' 52): 'ולהאי לוקח כתבין בי דינא שטרא שימושא אחרינא' (והוא נוסף על שטר הטירפא הראשון שאותו כינה מעשה בית דין). בספרות הרבנית (בדרך כלל האשכנזית) כינו את כתיבת השטר בבית דין במקרים מסוימים פסק דין (ולא מעשה בית דין). ראה למשל רש"י, כתובות קד ע"ב, ד"ה 'אדרכתא' (=בבא קמא ק"ב, ע"ב, ד"ה 'אדרכתא' [ובמקומות נוספים ברש"י]): 'אדרכתא פסק דין לגבות נכסיו בכל אשר תמצא'; רשב"ם לבבא בתרא קנה ע"ב, ד"ה 'כי כתבו': 'כי כתבו ליה שטרא פסק דין שיחזירו לו נכסיו'. וראה גם אור זרוע, ג, בבא קמא, סימן תמב, ועוד. וכיוצא בזה בדברי רש"י שהובאו לעיל: 'מה מעשה בית דין חיוביה משום פסק דין הוא'. רש"י משתמש בביטוי פסק דין גם בעניין שאינו נוגע לשטר. בקידושין עד ע"א, בנוגע לאי נאמנות הדיין לומר 'לזה זכיתי ולזה חייבת' אם בעלי הדין אינם לפניו, שואלת הגמרא: 'וניחזי זכותא מאן נקיט?' ומפרש רש"י: 'ביד איזהו מהם פסק הדין של זכות?'. וכן בפירושו לביצה לז רע"א. המשנה מונה רשימת איסורים ביום טוב והתלמוד, שם, נותן טעם 'שמא יכתוב' ומפרש רש"י: 'שמא יכתוב פסק דין לדין'.

15 ראה למשל משנת בבא מציעא א, ח: 'מצא... שטרי חליצה ומיאונין ושטרי בירורין וכל מעשה בית דין'. והשוה למשנת יבמות יג, א: 'בית שמאי אומרים אין ממאנים אלא ארוסות. ובית הלל אומרים אפילו נשואות, ואפילו ביבם, ואפילו שלא בפניו ושלא בפני בית דין'.

16 במשמעות של פסק דין הוא כבר נמצא במשנה, שביעית י, ב: 'האונס והמפתה והמוציא שם רע וכל מעשה בית דין אינו משמטין'. והעיר על כך הרמב"ם בפירושו המשנה, שם: 'בין פי התלמוד או דלך הו קטוע אלאחכאם והו קול אלאחכאם איש פלוני אתה חייב ליתן לזה כך וכך' (=ביארו בתלמוד שהם פסקי דין, והוא שיאמר הדיין איש פלוני...). ואולם, השווה לפירושו למשנה, מועד קטן ג, ג, שממנו משתמע שמעשה בית דין לחוד ופסק דין לחוד. ואילו מפירושו למשנת גיטין א, ה, עולה שאף אין זהות בין שטר לבין מעשה בית דין). וראה בפירושו של ר' עובדיה מברטנורא על אתר: 'וכל מעשה בית דין: ממון שכתבו עליו פסק דין'. וראה רש"י, גיטין יח ע"א, ד"ה 'מה מעשה': 'מה מעשה בית דין חיוביה משום פסק דין...'. על 'מעשה בית דין' כפסק דין ראה גם תוספות, גיטין יח ע"א, ד"ה 'מה מעשה'. ובחיידושי הריטב"א לבבא בתרא מ ע"א, ד"ה 'אי כמעשה': 'וכאילו עשאם ב"ד עליו וב"ד חותמין פס"ד עליהם בעל כורחם'. כאמור, הביטוי 'מעשה בית דין' נמצא בכמה משניות בסמיכות לשטר בירורין (בבא מציעא א, ח; בבא בתרא י, ד: 'אין כותבין... שטרי בירורין וכל מעשה בית דין אלא מדעת שניהם'; מועד קטן ג, ג: 'ואלו כותבין במועד... ושטרי בירורין וגזרות בית דין'). לפי הסמיכות השניה במשניות שלמעלה בין שטרות שונים, ובעיקר שטר בירורין, לבין הביטוי 'מעשה בית דין', אפשר לפרש את המונח 'גזרות בית דין' הנסמך לשטר בירורין במשנת מועד קטן ג, ג: 'ואלו כותבין במועד... ושטרי בירורין וגזרות בית דין', כמעשה בית דין, ומכאן ניתן לכאורה להסיק שמעשה בית דין כולל גם פסק דין. וכך הוא בירושלמי, שביעית י א, לג ע"ג: 'וכל מעשה בית דין אילו גזרי דינן'. ראה: י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 821-822; ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 276-277: '...ומעשה" ו"פסק" מתחילים להיות שמות נרדפים, והדוגמאות שם; ב' ליפשיץ, משפט ופעולה – מונחי חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשס"ב, עמ' 194, ערך 'עשה'. ואמנם 'מעשה בית

גם האסמכתאות התלמודיות שבספרות ההלכתית המאוחרת, כולל קטע הגניזה שלפנינו, גוזרות משטר הבירורין הנזכר במשנה (שם), בין היתר, כללים הקשורים לשטר ה'שימוש'.¹⁷ ואכן, ישנם הסבורים ש'שטרי בירורין' ו'כל מעשה בית דין', המנויים גם במשנה, שם, הם עצמם שטרי שימוש (ראה להלן, דעותיהם של הרי"ף ורבנו חננאל).¹⁸ תפיסה זו באה לידי ביטוי במחקריהם של חוקרי הגניזה לדורותיהם, שב'שימוש' הנזכר בעשרות מתעודותיה נדון להלן. הם כינו את מכלול מעשי בתי הדין והחלטות בתי הדין שנתגלו בגניזה 'שטרי שימוש', אף שהשם 'שימוש' – או בכינויו הערבי 'מחצ'ר' – נעדר מרובם הגדול ונמצא רק במיעוטם. לראשונה העיר על כך א"א הרכבי, כשכתב על המונח 'שימוש' שנזכר בתשובת רב האי: 'ולפי הנראה הכוונה שם פסק דין או מעשה בית דין'.¹⁹ וכיוצא בזה כתב מ' מרגליות, ככל הנראה בהסתמכו גם על תעודות הגניזה שהיו לפניו:

וכל מעשה בית דין... שבפרטו אתה מוצא כל מיני שטרות ובעיקר הוא שימוש בית דין, שנרשמו בו תמצית המשפטים, הטענות ופסקי הדין; תמצית התשובות

דין' הוא גם הביטוי שבו משתמש הרמב"ם בהלכות יום טוב פ"ז ה"ב, כשהוא מביא את ההלכה שבמשנה הנזכרת. וראה גם בפירושו של ר' עובדיה מברטנורא על אתר: 'וגזרות בית דין פסק דין שפסקו הדיינים'. גם במכילתא דרשב"י (הוכן וסודר בידי רי"ן אפשטיין ונערך ונשלם בידי תלמידו ע"צ מלמד, ירושלים תש"ט), ויקהל לה, ב, עמ' 224) אנו מוצאים 'מעשה בית דין' בין מגוון הצורות של הדיון המשפטי ללא זיקה לשטר דווקא: 'מנין לדינין ולטענות ולערעורין ולכל מעשה בית דין שנקראו מלאכה...! וראה גם בפירושו הקצר של אבן עזרא לשמות ב, יב: 'ועתה בגלות נסמוך על מעשה בית דין והוא העבור...! ומן המפורסמות הוא שספר המעשים לבני ארץ ישראל הוא ספר פסקים (ראה: ליברמן, שם). וראה מ"ע פרידמן, "מעשה גדול": קטע חדש מן המעשים לבני ארץ-ישראל, תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 193, הערה 2, על לשון 'מעשה' וההפניות שם; הני"ל, 'קטעים חדשים משאלות ותשובות הרמב"ם', מחקרי עדות וגניזה: מוקדשים לפרופסור שלמה דב גויטיין, בעריכת ש' מורג וי' בן-עמי, ירושלים תשמ"א, עמ' 114, הערה 18. וראה להלן, הערה 24.

17 רבינו נסים גירונדי (שו"ת הר"ן, ד"צ: ירושלים תש"ך, סימן ט) מעיר ביחס לשטר שימוש המשמש לרישום נכסי נפט כשממנים לו אפטרופוס: 'שטר שימוש זה לא מצינו בתלמוד'. וקשה להכריע מדבריו אם הוא מתכוון לשטר שימוש בכלל או לשטר שימוש למינוי אפטרופוס בלבד. ראה גם: א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 298. על שטר זה ראה להלן, הערה 74.

18 וראה מה שהבאנו בשם ר' יהודה אלברצלוני, להלן, בפרק על ה'שימוש' בספר השטרות שלו (ד, 2). לפי ר"י ברצלוני, בנוסח שטר איגרת מזון (לעיל, הערה 11, עמ' 61), גם איגרת מזון המנויה במשנת בבא מציעא א, ח היא שטר שימוש, ואילו הרמב"ם (פירוש המשנה למועד קטן ג, ג) תופס את איגרת המזון כמעשה בית דין: 'אגרות מזון, שבית דין מוכרין מן הקרקעות למזון האישה והבנות, וכותבין על כך מעשה בית דין'. לכן אפשר לפרש שבכל מקום שבו נזכר הביטוי 'מעשה בית דין' בסוף הפסקה, כפי שהוא מופיע ברוב המקורות שצינו לעיל, הוא משמש מעין ביטוי שיורי, הכולל את כל השטרות או אופני הדיון המשפטי שנזכרו בסמוך לפניו, ובא להוסיף עליהם גם את כל הצורות והשימושים שלא נזכרו באותה פסקה.

19 ראה: א"א הרכבי, תשובות הגאונים, ברלין תרמ"ז, עמ' 390.

על השאלות בדבר הלכה שנשאלו מלפני בית דין, בעל פה או בכתב, ותמצית מתשובות שנשלחו לבתי דינים במקומות אחרים.²⁰

גם חוקר הגניזה המובהק ש"ד גויטיין, שתעודות הגניזה עמדו במוקד מחקריו, הדגיש מגמה זו ברבים מפרסומיו. וכך כתב ביחס לקשר שבין 'שימוש' לבין מסמך משפטי: 'שימוש הוא מונח שגור לציון מסמך משפטי'.²¹ ואילו במקומות אחרים הוא מתאר 'שימוש' בזיקה למעשה בית דין דווקא: 'שימוש – בערבית מחצ'ר. דו"ח על מעשה בית דין. נקרא "שימוש" בעברית של התקופה "הקלסית" של הגניזה';²² 'שימוש – כלומר מעשה בית דין מילה מצויה ביותר בגניזה אך נשתכחה בימינו'.²³ בעקבות גויטיין הלכו חוקרי גניזה נוספים שעסקו בשטרות, דוגמת גיל, פרידמן, ברקת ותלמידיהם, ואף הם ראו במגוון המסמכים שיצאו מבתי הדין בתקופת הגניזה שימושי בית דין.²⁴ לעומתם היו

20 מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' 4; הנ"ל, הלכות קצובות (לעיל, הערה 12), עמ' 110, כתב באופן דומה: 'מעין פנקס שסופרי הדיינים רושמים בו את עיקרי הטענות של בעלי הדין ואת פסקי הדין, בקיצור: את תמציות המשפטים ומעשי ב"ד'. וראה גם שם, עמ' 29.

21 ראה: S.D. Goitein, 'Moses Maimonides, Man of Action: A Revision of the Master's Biography in the Light of the Geniza Documents', *Hommage à Georges Vajda: Études d'Histoire et de Pensée juives*, eds. G. Nahon and Ch. Touati, Louvain 1980, p.161, n. 27

22 ש"ד גויטיין, 'דמדומי ערב של בית הרמב"ם: דמותו של ר' היושע הנגיד ופעולתו הציבורית', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 96, הערה 83.

23 הנ"ל, 'מכתב אל הרמב"ם בענייני ההקדשות וידעיות חדשות על צאצאיו הנגידיים', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 247, הערה 39. ראה גם: הנ"ל, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' קה, הערה 13: 'מילה זו מצויה במובן מעשה בית דין, שטר וכיו"ב'; ושם, עמ' ל: 'מעשה בית דין או כפי שאמרנו אז: "שימוש" בית דין'. וראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1-6, Berkeley-Los Angeles-London 1967-1993; vol. 2, p. 600, n. 1. הגניזה כציון למעשי בית דין (court record), אבל במסמכים רשמיים היא מופיעה לעתים נדירות. למעשה, גויטיין אינו מגדיר את המונח 'מעשה בית דין', ונראה שהוא כינה 'מעשה בית דין' כל מסמך היוצא מתחת ידיו של בית הדין, ואותו הוא מכנה בשם שטר שימוש גם אם השם 'שימוש' או 'מחצ'ר' אינו מופיע בו. ראה: ש"ד גויטיין, 'שימושי בית דין מן הגניזה הקהירית בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי', קרית ספר, מא (תשכ"ו), עמ' 262-276. על אף כותרת מאמרו, רק בשניים מן השטרות נזכר המונח 'שימוש' (עמ' 269, 275), והוא תרגם אותו 'מעשה בית דין' (הערה 29), ואילו ביתר השטרות, כגון שטר מכירת חצי בית, נעדר מונח זה כלל. גויטיין העיר שם על השטרות שפרסם ילין (א' ילין, 'כתבי "הגניזה" בבית עקד הספרים הלאומי בירושלים', קרית ספר, ב [תרפ"ה], עמ' 292-297), שקצתם (מס' 3-5) הם שימושי בית דין; ש"ד גויטיין, 'כתבי גניזה מן התקופה הממלוכית', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 61. גויטיין גם קורא לכמה מן השטרות שפרסם אשתור 'שימושי בית דין', אף שהשם 'שימוש' לא נזכר בהם כלל.

24 המונח 'שימוש' או 'מחצ'ר' נזכר בכמה מן התעודות שפרסם מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, תל אביב תשמ"ג (רק קצתן נרשמו במפתח הכללי, שם, ג, עמ' 738, ואילו המונח 'מחצ'ר' חסר במפתח. ראה על כך בפירוט להלן). ואולם, לא בכל השטרות שאותם הוא מכנה 'שטר שימוש' נזכר

חוקרים שייחסו לשטר השימוש משמעות מצומצמת יותר, השונה מזו המתוארת למעלה וקרובה יותר לרוח השטר של רס"ג: מטרתו העיקרית היא לשמש זיכרון דברים כדי לעגן

המונח 'שימוש'. ראה למשל שם, ב, עמ' 712 (תעודה 389), ונראה שהוא מושפע, בין היתר, מן הביטוי 'הלא השימוש יתר מן הלימוד', במכתבו של יחזקיהו בן דוד ראש הגולה (MS Heidelberg Heb. 10r); גיל, שם, ב, עמ' 44–45), שנאמר על חכמים 'שכל חכמתם בכתיבת שטרות' (ראה: גיל, שם, א, עמ' 474 והערך 797). ברקת מזהה את השימוש' עם שטר בית דין (בנוסף לפנקס בית הדין, ראה להלן), אבל אינה כותבת אם המונח 'שטר' כולל כל מסמך היוצא מבית הדין. ראה: א' ברקת, שפירי מצרים, תל אביב תשנ"ה, עמ' 52 (בעקבות גיל): 'שטרות בית הדין או חלקם לפחות נכתבו בפנקס בית הדין שנקרא שימוש בית דין'; שם, עמ' 225, הערה לשורה 15; הנ"ל, יהודי מצרים 1007–1055, ירושלים תשנ"ה, עמ' 57, הערה לשורה 6: 'שימוש קראו לשטר בית-דין'. מ"ע פרידמן, 'הצרי אין במצרים אם רופא אין באלקאהרה', דיני ישראל, ה (תשל"ד), עמ' 219, הערה 52, סבור שהמונח 'מעשה' בשטרות הגניזה מציין שימושי בית דין (אבל במכתבו אלי כתב לי את מה שעתידי לפרסם בספר על מסחר הודו: "שימוש" עניינו הנכתב לזכרון והמשמש לצורכי עיון ודין לאחר מכן... מונח שכיו זה גרם לבלבל מסוים במחקרי הגניזה' [תודתי נתונה לו בזה]) וראה ההפניות למאמריו שהבאנו לעיל, הערה 16, שבהם העיר על לשון 'מעשה' (במאמרו קטעים חדשים, שם: 'הכוונה לשאלה שנוסחה בצורת 'מעשה בית דין', כלומר, תיאור מה שהיה במושב בית דין'). ראה ולאחרונה מה שהעיר על 'שימוש': S.D. Goitein and M.A. Friedman, *India Traders of the Middle Ages*, Leiden-Boston 2008, p. 200, n. 14. בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, מתרגמת בדרך כלל 'מחצ'ר': 'מעשה בית דין'. ראה: עמ' 313, שורה 13 (תעודה 21); עמ' 403, שורה 28 (תעודה 38); וראה גם עמ' 377, שורה 56 (תעודה 34), ושם, הערה 29, במשמעות של תזכיר או פרוטוקול; וראה על כך להלן, מתעודה T-S 12.239 (גיל, שם, ב, עמ' 40–41) נראה לכאורה שיש הבדל בין כתיבת שטר לבין מעשה בית דין: 'אין רשות לאדם בעולם... לדון דין או לכתוב גט או כתובה [אן] שטר אפילו (=) כל שכן', הערת ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ס, עמ' 178, הערה (134) מכל מעשה בית דין'. ואולם, כמה חוקרי גניזה עדיין תפסו כדבר שבשגרה, שכל כתב היוצא מבית דין הוא מעשה בית דין וכינו אותו שטר שימוש (וכן להפך, שטר שימוש [מחצ'ר] או 'שימוש' נתפס על ידם כמעשה בית דין). ראה: 'ריבלין, 'הסדרי משכנתא ומכר חוזר', עלי עשור: דברי הוועידה העשירית של החברה לחקר התרבות הערבית-יהודית של ימי הביניים, באר שבע תשס"ט, עמ' 303, הערה 69, הכותב: 'עיסקה גדולה של מכר על תנאי מתועדת בשלושה שימושי בית דין'. וראה גם: א' בן שמש, 'שימושי בית דין מן הגניזה הקהירית', הפרקליט, כג (תשכ"ז), עמ' 283–284. לשימוש שאינו פסק דין ואף לא מעשה בית דין במובנו התלמודי ראה התעודה שפרסם גויטיין (שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 269), ובמיוחד נוסח התעודה שפרסם בעמ' 274, שבה ניתן שטר למקבל המתנה ואילו לנותנת המתנה נמסר רק 'שימוש', ובו הבטחה שתיתן עדות לטובתה אם תבקשה בעתיד: 'כתבנו אותה בשימוש זה אם תבקש היא בזמן מן הזמנים נעיד בה'. וראה הערת גויטיין, שם, עמ' 267, בנוגע ל'שימוש' אחר: 'שכבר נכתבו עליו שימושים אך לא נפסק בו עדין הדין'. בשטרות מאוחרים למאה השתים עשרה לא נזכר שטר שימוש, לפי מיטב ידיעתי, אפילו פעם אחת. כך, למשל, הוא אינו נזכר בקובצי השטרות שפרסם א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה, ג, ירושלים תש"ל, השייכים לאמצע המאה השלוש עשרה ואילך, ובמסמכי גניזה מאוחרים יותר. ראה, לדוגמה, בתעודה מן הגניזה משנת 1285 (פרנקל, שם, תעודה 28, שורה 12): 'כתאב מן מושב בית דין, ולא לשון 'שימוש' או 'מחצ'ר'. כבר כאן יש להעיר, כפי שנראה בהמשך, כי המוסלמים הבחינו בין פרוטוקול המתאר את מהלך הדין (מחצ'ר) לבין פסק הדין הכולל גם את תמצית העובדות (סיג'לאת).

את העובדות בכתב, לצורך ביטחון משפטי בדיון עתידי; ואולם שטר השימוש (מחצ'ר) של רס"ג לא היה מוכר להם.²⁵

גם אם ניתן לקשור, באמצעות דרכי פרשנות למיניהן, בין שטר השימוש שלפנינו לבין השטרות שבתלמוד, הרי ברור שעצם השטר – שמו, מתכונתו, תוכנו ותפקידו בכתביבת החלטות ביניים של בתי הדין באופן כללי או בנסיבות מסוימות – הוא חידוש של תקופת הגאונים. אף קרוב לשער שהוא חידוש מבית מדרשו של רס"ג, שפתח לדיין ולסופר בית הדין פתח לכתובה נוספת, מגוונת ומסודרת, החורגת מן המסגרת המצומצמת של השטרות שזכרו במשנה ובתלמודים, אף שרס"ג, כדרכו, משתדל לקושרם אליהם.

השאלה הנשאלת היא אם ניתן לכלול את 'שטר השימוש' במסגרת הרגילה של 'מעשה בית דין', כפי שעשו החוקרים, או שיש לראות בו מעין שטר לעצמו, בעל מאפיינים מיוחדים, ואין הוא 'מעשה בית דין' במובן הרגיל, כפי שחז"ל תפסו מונח זה. כדי להשיב על השאלה ננסה לבדוק את כל ההיקריות שבהן נזכר 'שטר שימוש' או 'שימוש' – בספרות הגאונים, בספרות הרבנית, במסמכי הגניזה ובפרקטיקה של בתי הדין. העובדה שהוא מופיע לראשונה בספרות ההלכה של הגאונים, שהייתה לה לדעתנו זיקה לספרות ההלכה המוסלמית, מחייבת לבדוק את האפשרות שהדבר נגזר מזיקה זו. בדיקה זו חשובה במיוחד לאור העובדה שכמה מנוהלי הכתיבה בתקופת הגאונים – דפוסי כתיבה במהלך הדיון המשפטי, כתיבה של שטרות וכינוסם בקבצים, וכן כמה מן הדרישות המלוות את

25 וכבר חש בכך גולאק (לעיל, הערה 17), עמ' 296, הערה 2: 'שטר שימוש בית דין היה נכתב בזמן שבית דין היו מאשרים איזו עובדא, ולא הוציאו פסק דין בענין זה'. וראה גם את תיאורו הזהיר של מאן: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, rep. Oxford 1969, vol. 2, p. 1; 231, n. 1; וכן את ההבחנה של 'הלוי', 'מסגנוני הגאונים', הדביר – קובץ לתורה ולחכמת ישראל, ב (תר"פ), עמ' לג, המעיר כי מעשה בית דין ושטר בירורין (=שימוש בית דין) הם שני דברים נפרדים, אבל מוסיף: 'ולדעתי נקראים הכתבים שכותבים סופרי הדינים את טענת בעלי הדינים שמוש ב"ד כי הם שמוש להדינים לפסוק על ידם את דינם... וגם מה שנתנו הדיינים לבעלי הדין בעצמם כתבים וראיות באופנים שונים היה נקרא גם כן שמוש ב"ד'. וראה: N. Golb, 'Legal Documents from the Cairo Genizah', *Jewish Social Studies*, 20 (1958), p. 21: "The 'writ of testimony' (Ar. Mahdar) was used in submitting evidence about a particular past happening". וראה דבריו של מ"ע פרידמן במכתבו אלי (שאותם כבר הבאנו בהערה הקודמת): "'שימוש'" עניינו הנכתב לזכרון והמשמש לצורכי עיון ודיון לאחר מכן... מונח שכיח זה גרם לבלבול מסוים במחקרי הגניזה'. וראה גם: א' אשור, שידוכין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, 2000, עמ' 90, הערה 8; הנ"ל, שידוכין ואירוסין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, 2006, ב, עמ' 309, הערה 4; וראה על כך להלן, בדיונונו על שטר שימוש במסמכי הגניזה.

סדרי כתיבת השטר – משקפים במידה מסוימת את הפרקטיקה המוסלמית שהגאונים נחשפו אליה.

ג. ה'שימוש' בספרות הגאונים

1. ספר העדויות והשטרות לרס"ג

מלאכת כתיבת השטרות בידי סופרים מומחים ('ספרי דבבא') הייתה נפוצה בתקופת הגאונים, ובתקופה זו כונסו לראשונה שטרות בקבצים מיוחדים. א' אפטוביצר פרסם קובץ קטן של שטרות בתי דין מתקופת הגאונים,²⁶ ובהם אף 'שטר שימוש', אך נוסחו ותוכנו שונים מאלה של רס"ג. ייתכן שהם קדמו לקובץ השטרות הידוע של רס"ג, אך רס"ג הוא הראשון שקיבץ את השטרות למיניהם בחיבור מיוחד: ספר העדויות והשטרות,²⁷ ובו הוא כלל אף שטר שימוש (שטר לו). בעקבות רס"ג חיבר אף רב האי ספר שטרות, וחיבורו נמשך לעתים אחר ספרו של רס"ג,²⁸ אלא ש'שטר שימוש' נעדד מן הקובץ של רב האי גאון. קובץ השטרות של רס"ג הוא, כאמור, החיבור היחיד הכולל שטר שימוש. השטר מכונה 'כתאב אלמחצ'ר', ורס"ג מתרגמו 'שימוש', אבל אינו מפרש את התפקיד שהוא בא למלא,²⁹

26 V. Aptowitz, 'Fomularies of Decrees and Documents from a Gaonic Court', *Jewish Quarterly Review*, n.s. 4 (1913–1914), p. 28. נוסח השטר המלא שפרסם אפטוביצר הוא: 'לרבנא וראשי וכו'. מהודענא לכוון דפל' בר' פל אתא קדמנא לבבא דמתיבתא ליום פל שהוא אנך לירח פל, וכד מטא זמן דליה אתא נתבע ושימש בבבא דמתיבתא זימניה בתרי זימנין, וההוא פל תובע [לא] אתא ולא דיניה ולא אתחזי כל עיקר. וכיון דחזינא כן פקידנא וכתבו לנתבע ליה שמוש בית דין דלית ליה רשותא לפל תובע לאטרוחיה] לבי דינא עד מישלם תלתין יומין. ושמוש בית דין דנן כתוב ביום פל' דהוא אנך לירח פל'.

27 על האפשרות שהיו קובצי שטרות קודם לחיבורו של רס"ג, ראה: בךששון, שרידים (לעיל, הערה 2), עמ' 150; י' ריבלין, שטרי קהילת אליסאנה מן המאה האחת-עשרה, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 11. וראה: זוסמן (לעיל, הערה 10), עמ' 290, הערה 28, ונ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 140 הערה 107.

28 ראה: בךששון, שם, עמ' 149; ומאמרי (לעיל, הערה 8). להבדיל מחיבורו של רס"ג, הכתוב בלשון הערבית ורק הנוסחאות לשונן ארמית, הרי רב האי כתב את חיבורו בשילוב של ארמית ועברית. ייתכן שכתבת שטרות בשפה הערבית, שהמשיכה לנהוג בכמה אזורים גם לאחר תקופת הגאונים, נובעת מהשפעת חיבורו של רס"ג ואין להסביר אותה על רקע הסביבה המוסלמית. ראה למשל: שו"ת הרא"ש, וילנא תרמ"א, כלל נה, סימן ט; שו"ת הריב"ש, לבוב תקס"ה, סימן תנב. וראה: ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד, עמ' 101.

29 מהמהדירים תרגמו (שטר לו): ספר זכרון דברים. לשון 'מחצ'ר' במשמעות של זיכרון דברים נזכר אצל רס"ג בנוסח שטר המיאון שבחיבורו (שטר כד): 'כר[ק אל]צדאק וכתב להא מחצ'ר' (=יקרע את הכתובה ויכתוב לה זיכרון דברים); ראה עליו להלן. התרגום המילולי של הלשון 'מחצ'ר' הוא: נוכח, נוכחות, כלומר, נוכחות בעלי הדין בבית הדין בעת הדיון המשפטי וכתבת זיכרון הדברים בפניהם (שם פעולה), ומכאן הועבר בהשאלה לכתבת זיכרון דברים בנוכחות בעלי הדין (שם עצם). ייתכן אפוא שהשם 'שימוש' אצל רס"ג נגזר מן התפקיד שבו משמש השטר ואינו תרגום מילולי של 'מחצ'ר'. על שימוש לצורכי בית הדין

אלא מסתפק בהבאת דוגמאות.³⁰ שטר השימוש שהביא רס"ג שונה משטר השימוש שפרסם אפטוביצר, וייתכן אפוא שהיו שטרי 'שימוש' שונים. בספר השטרות לרס"ג מופיע

(בעותק שנשארו בידי) ראה: גויטיין, חברה (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 600, הערה 1. עם זאת, ייתכן שהשטר קרוי כך מכיוון שנכתב ביזמת בית הדין ולפי שיקול דעתו, מבלי שיש לו תפקיד הכרחי בפרוצדורה המשפטית המקובלת בבית הדין. ואולי אפשר להסביר 'שימוש' – שטר המשמש לצרכיו העתידיים של אחד מבעלי הדין או שעומד לשימושו של בית הדין בעתיד. נראה מכאן שרס"ג הוא שטבע לראשונה את השם 'שטר שימוש' (אך ראה דברינו לעיל, ליד הערה 26), ומאחר שחיבורו זכה לתפוצה גדולה (אולי באמצעות ספר השטרות של ר"י ברצלוני; ראה: בן-ששון, שרידים [לעיל, הערה 2], עמ' 141), הוא היה בשימושם של הסופרים בבתי הדין בתקופת הגניזה ונשתקע כמונח מקובל במסמכי הגניזה. ראה: G. Weiss, *Documents Written By Hillel Ben Eli*, Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1967, Court Record no. 35, pp. 27, 112. הרמב"ם משתמש בביטוי 'מעשה בית דין' במקומות מעטים בלבד (ראה: הלכות יום טוב פ"ז ה"ב; הלכות גירושין פ"א ה"ט; הלכות יבום וחליצה פ"ד ה"כ; הלכות שמטיה ויובל פ"ט ה"ח; הלכות גזילה ואבידה פ"ח ה"ג), אבל נראה שגם הוא מבחין בין מעשה בית דין לבין שימוש בית דין, אף שאינו מנחה בשם זה, שכן בהלכות יום טוב פ"ז ה"ב הוא כותב: 'וכשם שדין במועד כך כותבין מעשה בית דין וכל הדומה לו. כיצד? כותבין הדיינין אגרות שום... וכל הדומה להן מדברים שצריכים הדיינים לכותבם כדי שיזכרום, כגון טענות בעלי דינין או דברים שקבלו עליהם' (על שימושו בלשון 'מחצ'ר' ראה להלן). בקטע הגניזה שלפנינו מופיע הביטוי 'שימוש' בעברית אף שהוא כתוב בשפה הערבית, וכן הדבר בחיבורו של ר"י ברצלוני ובמקצת מסמכי הגניזה הכתובים בערבית – אף בהם הלשון היא 'שימוש' (ראה להלן). לעתים כשמדובר בשטר ערבי הוא מכונה 'מחצ'ר אלערבי' (ראה להלן, הערה 107). ר"י ברצלוני, שכתב את חיבורו עברית, כותב (לעיל, הערה 11), עמ' 134): 'שימוש או שליחות בלשון ארמי יתקא'. וראה הערת ד' קויפמאן, שם (בהערות ובהגהות), שיפתקא הוא לשון פרסי, אך ספק אם להצעה זו יש יסוד. אצל המוסלמים נכתב לעתים ה'סיג'ל' בעקבות ה'מחצ'ר', בדרך כלל לפי בקשת בעל הדין, או שהוא נכתב לעתים בשולי 'המחצ'ר'. ראה: טחאוי (נפט' 321 [933]), כתאב אל שרוט אלצגיר, בגד' 1974, ב, כתאב אלמחצ'ר, עמ' 913–1084; כתאב אלסג'לאת, עמ' 1084–1156, ועמ' 928, 958, 1022–1023, 1046–1047 ועוד. הנוסח הרגיל הוא 'אלתסג'ל להם פי ד'לך סג'ל להם פיה כמא יסג'ל פי סאיר אלחוקק סנד'כר ד'לך פי מוצ'עה מן כתאב אלסג'לאת אן שאא אלה'. לעתים השופט כורך יחדיו את ה'מחצ'ר' וה'סיג'ל'. ראה למשל: טחאוי, שם, עמ' 952, 1028. על שימוש במונח 'סיג'ל' כ'פסק דין' ראה להלן, הערה 37.

30 המונח 'זכרון דברים' כבר נמצא בתלמוד הירושלמי, בבא בתרא ח ה, טז ע"ב, בנוגע לשטר עדות שבכתב: 'אם לזכרון דברים כתבו ותנו'. הביטוי 'זכרון פתגמי' במשמעות זכרון דברים נזכר בבבלי, סנהדרין כט ע"ב ('היא אודיתא דהוה כתב ביה דזכרון פיתגמי וכל לישני דבי דינא'); בבא בתרא קלו ע"א ('זכרון פתגמי דהוי באנפנא'). הרשב"ם, בבא בתרא על אתר, ד"ה 'זכרון פיתגמי', מעיר: 'היינו שטר עדות בלא קנין, זכרון דברים ולא זכרון קנין'. ככל הנראה יש להבחין בין הביטוי 'זכרון דברים' (פרוטוקול?) לבין המונח 'זכרון עדות', שהיא הלשון הרגילה הפותחת את השטרות למיניהם, לדוגמה: 'זכרון עדות שהיתה בפנינו'. ראה הערת רש"י, סנהדרין כט ע"ב, ד"ה 'זכרון פיתגמי': 'לא היה כתוב בה זכרון עדות בלשון עדים אלא בלשון זכרון דברים, והוא לשון דיינין', כלומר הנוסח השגור במעשי בתי הדין. ממקורות אלה ברור שזכרון הדברים הנזכר בהם הוא שטר והוא מעשה בית דין. ראה: א' גולאק, השטרות בתלמוד: לאור הפפירוסים היוונים ממצרים ולאור המשפט היווני והרומי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 28, הערה 21. הביטוי 'זכרון דברים בעלמא' נמצא בתלמוד הבבלי, בבא מציעא מח ע"ב, לאו דווקא במשמעות של כתיבה אלא כמעשה קניין (משכון), שיש בו מעין ראייה להתחייבות הלווה להשיב את ההלוואה. ראה: ב'

השטר לא בקבוצת השטרות השכיחים ביותר (כתירה אלוגדאן) ואף לא בקבוצת השטרות הנדירים (קלילה אלוגדאן), אלא בקבוצת השטרות השכיחים פחות מן הראשונים, ויש בכך כדי לקבוע שהשטר היה מצוי. יתר על כן, הבאת השטר גם נועדה להמשיך את דפוסי כתיבתו כשטר, שהרי מטרתו העיקרית של רס"ג הייתה לכתוב ספר שימושי, נגיש לקהל היעד של החיבור, שהוא הציבור הרחב. לצורך מימוש מטרה זו אף העדיף הגאון לכתוב את חיבורו בשפה הערבית, כדי להתאים את המונחים התלמודיים לשפה הערבית ולמונחיה המשפטיים, שכן הערבית הייתה השפה השגורה בפי יהודי התקופה. מכאן גם נובע השימוש בדוגמאות ובמשלים ובאנלוגיות משפטיות לשם דימוי דבר לדבר. מגמה זו משתלבת בהערותיו, שבהן הוא מתאר את המציאות הנוהגת בזמנו.³¹

ליפשיץ, אסמכתא – חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 285, הערה 15, המציע לפרש: 'זכרון דברים – זכות דברים'; הנ"ל, 'על כמה לשונות משותפים ופירושים', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 403. 31 לעניין זה נביא מספר הערות, הנוגעות לכמה ממאפייני דרכו של רס"ג בכתיבת החיבור, בעיקר אלה הקשורות לשפה ולמינוח המשפטי של השטרות (ראה מהדורת ברודי ובן ששון, לעיל, הערה 2). אין ספק שלצד נוסחאות קדומות ומינוח הלקוח משפות עתיקות, שאתם ציינו המהדירים במקומם, משתקפות לעתים בחיבור גם המציאות של ימיו והפרקטיקה שנהגה בתקופתו. השתקפות זו נרמזת למשל בהערותיו על הרקע הכלכלי של התקופה (שטר יח: 'כאשר נתמעטו קרקעות האומה') ועל הרקע המדיני (בתשלומי מס, שטר ז: 'ציון מס הקרקע שלה'). ואולם, השפעת הסביבה ניכרת גם בשטרות ובדוגמאות שאליהן נזקק רס"ג במסגרת דינו בכל אחד מן השטרות, וכבר עמדו על כך המהדירים (ראה: שטר משכנתא [ג], הערה 2; שטר שחרור עבד [כג], והערה 2; שטר שימוש [לה], הערה 1; שטר שלישות [מט], הערה 2; שטר פסק דין [כט], הערה 1). עם זאת, ההשתקפות העיקרית היא ברובד של השפה ושל השימוש במונחים המשפטיים של הסביבה המוסלמית שבה חי רס"ג. לא רק שמות השטרות זהים לשמות השטרות המקובלים בספרות המוסלמית (כגון: היבה, ודיעה, צדאק, צ'מאן, שרקה, קסמה, רהינה, אקרא, צלח), אלא גם מונחים משפטיים אחרים מקבילים למונחים המשפטיים השגורים בספרות המוסלמית (מבאח מחט'ור, חאלא אגלא, עאגלא אגלא, תאויל ט'האר, אצול ופרוע, צ'מאן דרך, מרסלא, מליא חצ'רא, מתשאבהא, ולי, מג'ליס, טלאק, ותיקה, בכר, אלכליט לכליטה אלמסתחסן מוגובהא ואל מסתקב ממנועהא, אלסמעיה ואלאחכאם, ועוד). כדי להקל על ציבור הקוראים מנה רס"ג גם את שמות העסקאות בשפה הערבית (ראה שטר ב, 'אביזריה', והערה 18 של המהדירים). רק באותם מקרים שבהם אין מקבילה מוסלמית לשטרות יוצר רס"ג מטבעות לשון משלו לשמות השטרות (כתאב אלתקליד – שטר אמנה; כתאב אללוזום – קבלנות [אף שכאן הוא חורג מן השימוש הערבי השכיח לקבלנות; ראה הערת המהדירים לשטר ה, הערה 1: 'כפאלה'; כתאב אלשכוי – מחאה; כתאב אלחך – אדרכתא; כתאב אלתוסט – שלישות; כתאב אלאקתצאץ – שומא; כתאב אלאכתלאע – מיאון; כתאב אלתעריס – פסיקאטא, ועוד). אפילו את שם החיבור הוא מכנה בכמה מקומות 'כתאב אל פקה' (ראה בתחילת ההקדמה ובסיום השער הראשון, בשטר ח: 'חלוקת אחים'), השגור בספרות המוסלמית לציון ספר הלכה (אם כי הוא מכנה בלשון 'פקה' גם את התלמוד; ראה שטר כח: שטר בירורין). לפעמים הוא מניח שבעלי הדין דוברים ערבית (ראה הערת המהדירים לשער השלישי, הערה 1). רק לעתים רחוקות הוא משאיר את המונח העברי על כנו ואינו מתרגמו, אולי מכיוון שלא קיים מושג מקביל בהלכה המוסלמית, או שהוא סבור שהקוראים מכירים את המונח העברי, כגון: 'בוגרת' (שטר כד) או 'נוגע בעדותו' (הקדמה, וראה הערה 16 של המהדירים). מכל מקום, ברור שהבנת השפה ומונחיה היא שיקול חשוב בכתיבתו של רס"ג. וראה הערתו המעניינת

את הופעתם של ספרי שטרות בתקופת הגאונים ניתן לייחס, כפי שנתאר להלן, לפרקטיקה ולתאוריה של הכתיבה שנהגה בחברה המוסלמית הסובבת, שבתוכה פעלו הקהילות היהודיות במזרח. מ' בן ששון, במאמרו על ספר העדויות והשטרות לרס"ג, כבר עמד על הזיקה בין חיבור זה לבין הדגם המקובל בחברה המוסלמית, שלדעתו שימשה לו מודל התייחסות³², ובכלל זה לחיבורו של טחאווי, בן זמנו של רס"ג, כתאב אלשרוט אלצגיר. עם זאת, הוא מסיק בצדק: 'אי אפשר להוכיח שמבנה ספרו של רס"ג וסידור דבריו שאולים מן הספרות ההלכתית המוסלמית'.³³

בתחילת ביאור השער השלישי: 'ובייחוד אם הוא מתרגם את הדיבור משפה [לשפה] אחרת כפי שעושה האומה בזמננו זה, שרבים ממנה מוסרים העדות בלשון הערבית ומתרגמים אותה [העדים] אל לשון התרגום הארמי – הכרחי שביין במה שהוא מתרגם בשתי השפות גם יחד...! על טיב הלשון כדיבור דרמשמעני ראה מה שכתב בשער השביעי. מסיבה זו, להקל על הקורא בחיבור ולכתוב כתיבה פשוטה ובהירה (ראה הערת המהדירים לשטר יז, הערה 2; ולשטר לא, הערה 3, ועוד), רס"ג מרבה להשתמש במשלים ובדוגמאות, והם פזורים לרוב בחיבורו. וכך כתב בסוף ביאור השער השלישי: 'זרח הדא אלבאב יתסע אלי מא לא אחציה, ולכן קד אעטיית פיה אלמתאלאת ואלנמודגאת' (=ביאור שער זה רחב מכדי לפרט, אך כבר הבאתי בו משלים ודוגמאות). ואכן, דרכו היא להביא דוגמאות כדי להדגים את הכללים, ואף בשטר שהוא דן בו, לעתים תוך שימוש ישיר או עקיף בדרך האנלוגיה המשפטית (קיאס), בהבאת המקרים הדומים ואולי גם השכיחים (ראה למשל: שטרות טז, מו, מט; ועיין בשטר לו, שהוא נשוא דיונונו, וראה הערות המהדירים לשער השביעי, הערה 29, ולשטר טז, הערה 4). מכיוון שקהל היעד הוא הציבור האמור להשתמש בשטרות הללו, מבחין הגאון בין שטרות מצויים לשאינם מצויים (ראה להלן; וראה למשל בפתח שטר מ, שטר פשרה: 'שטר זה אף שאנשים רבים משתמשים בו בתכיפות בכל זאת מנייתו בין [השטרות] הנדירים מפני שרק כך [לעתים רחוקות] הוא מתאים לדין'. וראה גם שטר מודעה (כה): 'נסיבותיו אינן ידועות לרבים מן הנכבדים כל שכן [להמון]'. רס"ג מדגיש שהמניע לכתיבת חיבורו הוא 'צורכי האומה', ראה בתחילת ההקדמה ובדבריו בשער השמיני.

32 ראה: בן-ששון, שרידים (לעיל, הערה 2), עמ' 152–155. על הזיקה בתנאי השטרות, בעיקר התנאים הנעשים בין הבעל לאישה (הגבלת חופש התנועה של האישה, מונוגמיה, חזרת מחצית הנדוניה לאביה של אישה שנפטרה מבלי להעמיד צאצאים), שיש להם זיקה לתנאים שהותנו בשטרות המוסלמיים, ראה הערותיו של מ"ע פרידמן שאליהם הפניתי בספרי: G. Libson, *Jewish and Islamic Law*, Cambridge, MA, 2003, p. 200, n. 69. וראה גם: אשור, שידוכין ואירוסין (לעיל, הערה 25), עמ' 102, בנוגע להתחייבות הבעל לנהוג כשורה עם אשתו. לעתים קיימת זיקה גם בדרכי כתיבת השטר, דוגמת היעדר ציון החודש בשטר או חלוקת החודש לשלושה שלישים. ראה: 'ריבלין, הירושה והצוואה במשפט העברי, רמת גן תשנ"ט, עמ' 258; אשור, שם, עמ' 50. שאילה חיצונית של ביטויים הקשורים לכתיבה (פנסק, דפתר, טומוס ועוד) כבר ידועה לנו מתקופת חז"ל. ראה: זוסמן (לעיל, הערה 10), עמ' 283, הערה 6, וההפניות שם.

33 בן-ששון, שם, עמ' 153, וראה גם שם, עמ' 181, בנוגע ליסודות שצריכים להתקיים בשטר (ד' סימנים). הוא מפנה לספרה של וקין (J.A. Wakin, *The Function of Documents in Islamic Law*, Albany 1972), עמ' 4–47, המביאה מדבריו של טחאווי באותו עניין. גם ליחס החשדני שגילו המוסלמים כלפי שטרות יש הדים בספרות היהודית בת הזמן (שם, עמ' 152). כמו כן, השימוש במונח 'ות'איק' (ולא 'שרוט') מבטא

אין ספק שרס"ג היה מודע לדרכי הכתיבה של המוסלמים ולפרקטיקה שנהגה בבתי דיניהם, ולא תהא זו השערה רחוקה שרס"ג ניסה להתאים את מסגרת השטרות התלמודיים למינוח ולתפקיד שמילאו השטרות שהיו מקובלים בזמנו. במסגרת שטרות אלה יש לכלול את שטר השימוש, שהתחדש בזמנו או בסמוך לו, המשמש בין היתר לתיעוד החלטות ביניים של בתי הדין במצבים מסוימים, שאינם כלולים במסגרת השטרות התלמודיים הידועים ואינם חלק מן הסדרים הרגילים המתחייבים מן הדין. על רקע הכתיבה המוסלמית של קובצי שטרות ושל תיעוד הפרקטיקה הנהוגה בבתי דיניהם, אפשר להבין מדוע רס"ג מבחין בין 'שטר שימוש' (מחצ'ר) לבין 'שטר פסק דין' (סיג'ל), שהרי כבר המוסלמים הבחינו ביניהם. עם זאת, רס"ג אינו מכנה את 'שטר פסק הדין' במונח הערבי המקובל: 'סיג'ל'.³⁴ באמצעות הכללתם של שטרות אלה בקובץ ניסה רס"ג לגשר בין הנוהג המוסלמי שנהג בימיו, שבמסגרתו נכתבו 'מחצ'ר' ו'סיג'ל', לבין המסגרת התלמודית של כתיבת שטרות. ראוי לציין כבר כאן, שגם 'שטר פסק דין' הוא חידוש שיצא מבית מדרשו של רס"ג, הן בשימוש במטבע הלשון 'פסק דין', שאינו נזכר

השפעה של הסביבה (שם, עמ' 155). ברור שרס"ג היה מודע למתרחש בחברה המוסלמית שמסביבו והיה מצוי בתכניה ובסוגיה של ספרות ההלכה המוסלמית. יש לכך סימנים בספר השטרות שלו (ראה מהדורת ברודי ובן-ששון [לעיל, הערה 2]). כך, לדוגמה, כתיבת דברי השבח בהקדמה לחיבורו, המצויה גם בחיבוריו האחרים של הגאון, שגורה בכתבי מחברים מוסלמים (ראה הערה 2 של המהדירים). כיוצא בזה, השימוש בקטגוריה של משובח ומוגונה מצויה הרבה בספרות המוסלמית (שם, הערה 4). רס"ג משתמש בביטוי 'ד'ו אלקרנין', הנמצא בקראן, כנינוי לאלכסנדר מוקדון (ראה הערה 9 של המהדירים לשער החמישי). זאת ועוד, ייתכן שאף כוונתו לכתוב ספר הלכה כולל, המכונה 'פקה', תכנית שרס"ג מתייחס אליה בכמה מקומות בחיבורו (בן-ששון, שם, עמ' 155 ובהערה 54), היא ביטוי לזיקה זו, שכן זו הייתה צורת הכתיבה המוסלמית השכיחה. בניגוד לר"ש בן חפני, קשה להצביע על השפעה של ההלכה המוסלמית על רס"ג בענייני הלכה ממש, אף שהוא הכירה, כאמור, ללא ספק. על היכרותו עם הספרות המוסלמית בתחום התאוריה המשפטית וזיקתו אליה, ראה: מ' צוקר, 'קטעים מכתאב תחציל אלשראיע אלסמיעה לרס"ג', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 373-410, ובמיוחד עמ' 386; הנ"ל, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו יורק תשמ"מ, מבוא, עמ' כב-כג, ל-ה (לט).

34 אולי מאחר שמשמעות המונח בהלכה המוסלמית הרבה יותר רחבה מן המונח 'פסק דין' הכלול במונח 'מעשה בית דין' ואינו שכיח בספרות התלמודית. המונח 'סיג'ל' אינו נזכר, ככל הידוע לי, בקובץ השטרות של רס"ג ואף לא בקובצי שטרות המאוחרים לו. בדומה לזה גם המונח 'פסק דין' מופיע בספרות הגאונים לעתים נדירות בלבד. ראה: תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 19), סימן תקנא: 'ונדרש לפנינו לצוות ולפסוק עליו פסק דין...'. ובתשובות הגאונים שערי צדק (לעיל, הערה 11), נו ע"א, סימן ג: 'ותכתוב עלי' פסק דין דכד הוי ליה משלם'. במקום אחד (שם, מו ע"ב, סימן יב, תשובת רב האי) נזכר הביטוי בנוגע להכרעה במחלוקת אמוראים. אף אצל הרמב"ם במשנה תורה נזכר המונח ככל הנראה פעמיים בלבד, בהלכות סנהדרין, בפכ"א ה"ח ('יעמד התרגמן להודיע אותם פסק הדין') ובפרק כ"ב ה"ח ('שאל אחד מבעלי דינים לכתוב לו פסק דין'). לעומת זאת הביטוי השכיח אצלו הוא 'מ'ר דין'.

בספרות התלמודית(!), הן בעצם השטר, המייחדו מן המונח השכיח בתלמוד 'מעשה בית דין', הכולל גם פסק דין.

על שכיחותו של שטר השימוש ניתן ללמוד, כאמור, מכך שרס"ג קבע את השטר בחלק השני של קובץ שטרותיו. רס"ג הבחין בין חטיבה זו ובין השטרות המנויים בחלק השלישי של החיבור, שהם מעוטי המציאות. וכך הוא כותב בתחילת חלק זה: 'ושרח אלי"ח אלכת(א)ב אלאכירה אלקלילה אלוגדאן ועלי אן כלהא יחתאג אליה[א]' (=וביאור שמונה עשר השטרות האחרונים הנדירים אם כי יש צורך בכולם); ובסופו: 'כמלת אלי"ח כתאבא אל [קלילה אל]די פי אלנזלה אלתאלתה מן אלוגוד באלתקוים' (=תמו שמונה עשר השטרות הנדירים, אשר הם בדרגה השלישית לפי תדירות קיומם ולפי [נחיצותם]).³⁵

מקצת השטרות הללו נוגעים לסדרי בית הדין.

שטר השימוש בקובץ השטרות של רס"ג הוא שטר יוצא דופן בהשוואה לרוב השטרות האחרים המובאים בקובץ, מאחר שאין גופו של השטר עצמאי ובלתי תלוי, כדוגמת שטרי מכר, פיקדון, שכירות ודומיהם, המתמקדים בנושא מסוים. שטר השימוש הוא מעין שטר שאינו עומד בפני עצמו (מחץ') אלא שטר כללי וטכני במידה רבה. אין הוא קשור לכתובת שטר בנושא מסוים ונרשם בו ההליך הפרוצדורלי בבית הדין – רישום הדברים שנאמרו במהלך הדיון. הוא יכול לשמש במגוון רחב של עניינים הנדונים בפני בית הדין והדיון בו נועד להנחות את הדיין: מתי, כיצד ובאילו נסיבות הוא יכול או צריך לכתוב שטר שימוש. אמנם, רס"ג מתייחס לעתים לדינים שונים הנוגעים לנושא השטר גם בשטרות אחרים,³⁶ אלא שרוב השטרות הללו, בניגוד לשטר השימוש, כבר נזכרים בתלמוד.

גם בנוגע לנוהג של כתיבת דינים הנוגעים לנושא השטר יש מקום לבדוק אם הוא נוצר בהשפעה של השטר המוסלמי, שאף ביחס אליו נתעוררו ענייני הלכה שונים, אך תופעה זו לא נבדוק במאמרנו הנוכחי. מכל מקום, שטר השימוש הוא שטר ייחודי, מאחר שהוא שטר כללי ואינו בבחינת שטר עצמאי הנושא את עצמו. הוא משמש מעין זיכרון דברים ומכיל הוראות והנחיות לשופט או לסופר בית הדין בביחס לכתבתם של עניינים שונים.

35 ראה: ברודי ובן־ששון (לעיל, הערה 2), שטרות לז, נד.

36 רס"ג מדגיש לעתים תכופות ענייני הלכה הקשורים לשטר. ראה: ברודי ובן־ששון, שם, השער השביעי, שכותרתו: 'החיובים של כלל השטרות ומה שקשור בהם', ובתחילתו: 'אומר חיובי כל שטר...'. וראה דוגמה בשטר הפשרה (שטר מ). לעומת זאת, רס"ג מסתייג לעתים מהרחבת יתר של הדיון המשפטי בגוף השטר. ראה למשל מה שכתב בנוגע לשטר הכתובה (שטר טו): 'וזה מנהג שצריך לדון אנשי כל מקום לפי מנהגם. אין זה המקום שאסביר בו את הדינים בנוגע לזה'. וביחס לשטר גט (שטר טז): 'לחיובים האלה יש הוכחות, שלא ל[שם] ביאורם נתחבר ספר זה'.

מהו תוכנו ומה תפקידו של שטר השימוש? רס"ג תוחם את השטר רק למצבים שבהם נתעורר צורך בדחיית הדיון המשפטי, משום שנמנע מן הדיינים לפסוק את הדין (לא ימכנהם [פצ'ל] אלקצ'א') או שאחד מבעלי הדין מבקש מבית הדין את דחייתו. רס"ג נותן ארבע דוגמאות לאפשרות של דחיית הדיון: (א) כאשר אחד מבעלי הדין טוען שיש ברשותו עדים שאינם נוכחים בדיון והוא מבקש את דחייתו כדי לאפשר לו להביא את העדים לדיון הבא; (ב) כשנמנע מאחד הדיינים, בעיקר עקב אונס, לסיים את המשפט; (ג) אם לאחד הדיינים נחוצה דחייה כדי לשקול בדעתו את פסק הדין; (ד) אם הגיע זמן תפילה או קריאת שמע המחייב את הפסקת הדיון. יש להדגיש שרס"ג אינו קובע שרק במקרים אלה נכתב שטר השימוש, והוא משאיר פתח למקרים נוספים כיוצא בהם. וכך הוא כותב בסופו של השטר (שטר לו): 'אמא דפע פצל אל חכם מן מג'לס אלי מג'לס, מן גיר סבב מן הדא אל ד', או מא הו פי ג'נסהם פלא יחל לאנה "ענוי דין" (=אך דחיית פסיקת הדין ממושב למושב [של בית הדין] מסיבה זולת אחת מהארבע האלו או מה שדומה להן, אסורה משום שהיא עינוי דין).³⁷ ואולם, מדברי רס"ג עולה שהיסוד לדחיית הדיון ולכתיבת שטר שימוש הוא ההכרח, ודחייה שאינה נובעת מאילוץ זה או אחר יש בה ממידת עינוי הדין ולדעתו היא אסורה.

אם כן, לפי רס"ג נועד שטר השימוש בעיקר למצבים שבהם יש צורך בדחיית הדיון כדי להבטיח את רצף הדיון המשפטי ואת המשכו בצורה תקינה, בין היתר כדי לשמור על זכויותיו של אחד מבעלי הדין ולהבטיח אותם.³⁸ ואולם, למעשה, שטר השימוש משמש תקדים לכתיבת שטר גם בעניינים אחרים. גם שטר השימוש שפרסם אפטוביצר כולל את המאפיין העיקרי שנמצא בשטר של רס"ג: דחיית הדיון המשפטי כדי להגן על אחד מבעלי הדין. עם זאת, בשטר שפרסם אפטוביצר ישנן נסיבות אחרות, וכתיבת השטר נועדה להגן על הנתבע מפני תביעה נוספת של התובע. לדוגמה, אם הנתבע טרח והופיע לדיון המשפטי ואילו התובע נעדר ממנו פעמיים, נמסר כתב שימוש לידי הנתבע. בשטר נכתב במפורש שבנסיבות הללו לא יוכל התובע לקרוא לדיון את הנתבע בתוך שלושים יום, ושטר השימוש משמש מסמך הגנה לנתבע: 'וכתבו לנתבע שימוש בית דין דלית ליה רשותא לפל' תובע לאטרוחיה[ה] לבי דינא עד מישלם תלתין יומין'.³⁹ גם מקרה זה נראה

37 והשווה לדבריו בשער השמיני שהובאו בגוף המאמר להלן.

38 בניגוד להערת ר"מ יונה בעיטור (ספר העטור לר יצחק בר אבא מארי, וארשא 1883 [מהדורה חדשה: ניר יורק 1955], אות שי"ן, שמוש, מט ע"ב), שהפך את היוצרות וקבע: 'לפי מה שכתב בתחלה הוא דבר שאין בו דין רק מזכרת דברים בעלמא וכאן קמ"ל דאף דבר שיש בו דין גמור מ"מ נקרא שימוש וכה"ג שכל רבינו'.

39 אפטוביצר (לעיל, הערה 26) שם; ר"י ברצלוני (לעיל, הערה 11), עמ' 91. אפטוביצר אף מתרגמו: שטר דחייה.

כדוגמה בלבד, וייתכנו מקרים נוספים שבהם ייכתב שטר שימוש לאחד מבעלי הדין לפי בקשתו כדי להגן עליו מפני תביעה עתידית.

רס"ג מזכיר כתיבה של 'זיכרון דברים' (מחצ'ר) בשני שטרות נוספים: שטר המיאון ושטר החליצה. כתיבתם כבר נזכרת בדברי חז"ל,⁴⁰ והתלמוד אף מקשר בין שניהם בנוגע לדרישה המופנית לבית הדין להכיר את בעלי הדין. ואולם רס"ג מדגיש את מתכונת הכתיבה ואת פרטיה מעבר למה שנמצא בתלמוד או בספרות הבתרא תלמודית, כגון אצל הרי"ף או הרמב"ם. בדיון על שטר המיאון (שטר כד), הוא מתייחס למקרה של קריעת שטר המיאון של נערה שהשיאה אחיה או אמה, והיא ממאנת קודם שבגרה. וכך הוא כותב: 'משיבדוק אותה וימצא שלא בגרה לפני מיאונה יקרע את הכתובה ויכתוב לה זיכרון דברים' (מחצ'ר) ואז יותרו נישואיה למי שתרצה'. גוף הסיפור הנרשם בשטר המיאון ('נפס אלכבר') הוא חלק מן השטר, והוא משמש 'מעשה בית דין' (אתת לקדמאנא לבית דינא... וחתמנא עליה) כדי להגן על הנערה הממאנת מפני תביעה עתידית מצד מי שנשאה לאישה בעודה קטנה. וכך קובע הרמב"ם בהלכות גירושין (פי"א הי"א): 'כתבנא וחתמנא ויהיבנא לה לזכות ולראיה ברורה'.⁴¹

בשטר המתאר את טקס החליצה (שטר יז) כותב רס"ג בסופו: 'משנעשה מעשה זה בפנינו... וכתבנו וחתמנו ונתנו לה לפלונית זו, שיהא בידה לזכות ולראיה... מנהגו [של שטר זה] בנוגע למחייה ולמחיקה ולאיחור חתימת העדים כשאר השטרות, לא כגט, לפי שהוא זיכרון דברים ('לאנה מחצ'ר')...'⁴² לשטר החליצה מעמד מיוחד בהשוואה לגט. כאן מפרש רס"ג שזיכרון הדברים המתאר את המעשה הוא חלק מהותי מן השטר ונחשב למעשה בית דין ('משנעשה מעשה'), והוא נועד לשמש 'לזכות ולראיה', כדרכם של שטרות.⁴³ עם זאת, אין לעצם מסירת השטר משמעות משפטית כמו שטר הגט, מכיוון ששטר החליצה, כמו

40 שטר מיאון – יבמות קז ע"ב; שטר חליצה – יבמות קו ע"ב, וראה בהערה הבאה.

41 נוסח מקוצר של השטר נזכר גם בירושלמי, סנהדרין א ג, יט ע"א; וראה גם: ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ירושלים-חיפה תרפ"ח-תש"ג; ז: יבמות, חלק התשובות, סימנים תקלב-תקלד.

42 נוסח השטר כבר נמצא בתלמוד אם כי לא באופן שלם (יבמות לט ע"ב; קו ע"ב; וראה גם ירושלמי, סנהדרין א ג, יט ע"א). נוסח מלא נמצא אצל הרי"ף, יבמות, סוף פי"ב; וברמב"ם, הלכות יבום וחליצה פ"ד ה"ל. ואולם רק רס"ג מדגיש את מתכונת הכתיבה ואת פרטיה. ראוי לציין שבנוגע לשני השטרות מדגיש הרמב"ם את יסוד המנהג בנוסח כתיבתם: בנוגע לשטר המיאון (גירושין פי"א הי"א): 'וכבר נהגו ישראל לכתוב גט מאון בנוסח זה'; ואילו בנוגע לשטר חליצה (יבום וחליצה פ"ד ה"ל): 'זוהו נוסח גט חליצה שנהגו בו העם'.

43 הרמב"ם, הלכות יבום וחליצה פ"ד הכ"ט, כותב: 'גט חליצה שאנו כותבין לה אינו אלא מעשה בית דין כדי שיהיה בידה ראיה שנחלצה...'. וראה בהערה 10 של המהדירים לספר העדויות והשטרות, שם: 'רצונו לומר שלמרות שיתוף השם, גט חליצה אינו דומה לגט, המכונן מצב ממשפטי חדש, אלא לרוב השטרות, שנועדו לשמש ראיה בלבד למצב משפטי שנוצר בדרכים אחרות...!'

שטר המיאון, נועד רק לשמש לזיכרון דברים ולראייה. על כן גם אין נדרשת בהם כתיבה לשמה ואף לא מסירת השטר, כמו שנדרש בגט. גם בשטרות אחרים מדגיש רס"ג את הצורך בכתיבת פרטי המעשה, אם כי אינו משתמש בהם במונח 'מחצ'ר'.⁴⁴

בשער השמיני של ספר השטרות כותב רס"ג ששטרות נכתבים במגוון של מקרים, ויש להניח שאף שטרי שימוש בכללם:

שהמסמכים שיש צורך ביצירתם במשך הזמן לא יקיף אותם תיאור ולא יכיל אותם ספר, משום שהמסמכים הם כ[מספר] המקרים, והמקרים אין להם סוף; צריך אפוא שמספר פרטי גופי הכתבים הנפרדים יהיה אין סופי. אולם מה שיִצָר מהם – אף שאין להם סוף – יש להם עיקרים שהם כאימהות וכיסודות אשר מהם מסתעף כל תוצר ועליהם מתבססת כל תולדה.⁴⁵

כבר בזמנו של רס"ג התפשט אפוא הנוהג לכנות 'שימוש' (מחצ'ר) את המסמך הרשמי המתעד את החלטות בית הדין (שיש המכנים אותו מעשה בית דין) הקשורות לדחיית הדיון או הבאות לסייע לאחד מבעלי הדיון. שטר זה משמש ראייה בידי בעל הדיון ומקנה לו הגנה על זכויותיו. רס"ג רואה אפוא במצבים המתוארים בשטר השימוש, שנכתב עקב דחיית הדיון, דוגמאות ותקדימים שיוורו לדיינים כיצד לפעול באותם מקרים שבהם נדרשות החלטות ביניים או יש צורך באישור עובדות שהציגו בעלי הדיון או העדים בפני בית הדין. עם זאת, רס"ג מצמצם את הסמכות לכתיבתם של השטרות הללו לדיינים שמונו בשטר בירורין בלבד: 'כתאב אלמחצ'ר, והוא נקרא שימוש. פירושו: אם שלושת הנבחרים [בתור דיינים] אשר נכתב להם שטר בירורין שמעו את דברי בעלי הדיון, ואחר כך לא יכלו לפסוק את הדיון ביניהם באותו זמן...'.⁴⁶ ואולם, קשה להסיק מכאן שדווקא הברורים הם המוסמכים בכל הנוגע לכתיבתו של שטר שימוש. נראה שרס"ג מתייחס למציאות בימיו, וייתכן שהוא מנסה, כדרכו, לפרש את המקורות התלמודיים על פי הנוהג שבימיו, ועל כן במקרה שלנו הוא קושר את השטר לנאמר במשנה (בבא מציעא א, ז) בנוגע לשטרי בירורין.⁴⁶

44 ראה למשל שטר פשרה (מ): 'תם [יחכי מא] דאר בינהמא מן אלמנאט'רה' (=ואח"כ יספר על הוויכוח שהתנהל ביניהם); שטר איטרא (מח): 'תם אלחאדתה' (=ואחר כך הסיפור); וכיוצא בזה ובאותה הלשון בשטר סמפון (נד): 'פליכתב חאדתה יחצר (?) אסתחקאקהא' (=יש לכתוב סיפור המכיל את זכויותיהם).

45 ובהמשך שם הוא מוסיף: 'אשר אני רואה [לנכון] להביא במילים מצומצמות (=בקיזור) את מטרת כל שטר ביודעי שלו הרחבתי בכל מטרה באופן מירבי לא הייתי מגיע לסופה'. והשווה לדברי ר"י ברצלוני בנוסח שטר פסק דין (לעיל, הערה 11), עמ' 37: 'נוסח שטרי פסק דין הרי אנו כותבין קצתן מיהו אין לעמוד על בירורין שמכמה פנים מתחלף נוסח השטר לפי מה שיוזמן להם הדין'.

46 בנוגע למספר הדיינים ראה את הערת המהדירים (לעיל, הערה 2) של שטר חליצה (שטר יז), הערה 4.

2. רב שרירא ורב האי

שטר השימוש כלול בקובצי השטרות מתקופת הגאונים, אך בספרות הגאונים ובספרות ההלכה שלאחריה, ובספרי השטרות בכלל זה, הוא נזכר לעתים נדירות בלבד, לעומת מסמכי הגניזה, שבהם הוא מצוי למכביר. הוא אינו נזכר גם בספר השטרות של רב האי, ולכאורה יש בכך כדי ללמד על מיעוט השימוש שעשו בו. אמנם, מהיעדרו בספר אין להסיק שרב האי אינו מתייחס אליו בחיבוריו האחרים, שהרי בספר השטרות הוא לא כלל שטרות רבים המופיעים בספרו של רס"ג, ומספר השטרות אצל רס"ג כמעט כפול מזה שבקובץ השטרות של רב האי. אכן, יש מקום לשער שהוא נכלל בחיבורו של רב האי על חובת הדיינים (אדב אל קצ'אא), כפי שעולה ככל הנראה מפרפרזה של החיבור, המכונה 'שיר הדיינין' (החיבור עצמו אינו מצוי בידינו, פרט לקטעי גניזה ספורים).⁴⁷ בשיר זה נזכר שטר שימוש, ותפקידו הוא לתעד למשמרת את ההליך המשפטי, כפי שנאמר בדברי השיר: 'שטר שימוש למשמרת יחקק, דבר נתבע ותבע יזקק, ומי נתבע ותובעו יש להכיר, דבר עדים פסק דינך להזכיר, ואם נדון פסק דינך יבקש, החל בו מדבר מכלל ומוקש, כתוב אליו כמו נתבע בבקשו, כתוב לו להיות נחת לנפשו'.⁴⁸ אם מובאה זו אכן משקפת במדויק את מה שמופיע בחיבורו של רב האי, הרי שהשטר נועד בעיקר לזיכרון דבריהם של בעלי הדין והעדים, ולפי בקשת בעל הדין (הנתבע) – גם לתיעוד הכרעת הדין, בדומה לשני השטרות שנזכרו למעלה.

שטר שימוש נזכר רק בשתי תשובות, של רב שרירא ושל רב האי, מלבד חיבורו של רב האי על חובת הדיינים, שהזכיר ככל הנראה שטר זה. ואולם, בשתי התשובות חסר תיאור של אופי השטר, ואין ללמוד הרבה מן ההקשר שבו הוא נזכר על מטרותיו ועל תחומי השימוש בו. בתשובת רב שרירא הוא נזכר בקשר לטענת בעל דין הרוצה להוסיף על דבריו הראשונים ולשנותם, לאחר שנאמרו בבית דין בפני דין יחיד. על דברי בעל הדין כותב רב שרירא בין היתר: 'ומשונין להו להנך מילי מחליפן קמי דיין (כלומר, את דבריו הראשונים של בעל הדין) בשימוש בית דין מעליא ופסקינ' דינא עליהו דלית ליה לאוסיפי עלייהו'.⁴⁹

47 ראה: אסף (לעיל, הערה 6), עמ' 217–218, ולעיל, הערה 9.

48 התפרסם לראשונה בידי שלמה זלמן חיים הלברשטם (שזח"ה), בקובץ ישורון, תרכ"ח, ולאחר מכן בכמה מהדורות נוספות. ראה: תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 19), עמ' 391; ולאחרונה: ד' דומב, ספר משפטי שבועות לרבינו האי גאון ז"ל, בני ברק התשס"ב, עמ' קצח, וראה גם עמ' קמז.

49 ראה תשובת רב שרירא גאון, בתשובות הגאונים שערי צדק (לעיל, הערה 11), צא ע"א, סימן לה. ראה גם: לוי, אגרת רב שרירא גאון (לעיל, הערה 11), עמ' 115, הערה א, על שימוש בית דין שכתבו חכמים בסכסוך שבין ניסי בנו של ראש הגולה לבין הגאון שר שלום. וראה: מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל אביב תשנ"ז, א, עמ' 318, המפרש 'שימוש' – מעשה בית דין!

ואילו רב האיי כותב בתשובתו שקיבל מפי השמועה על 'שימוש' שכתבו חכמים בסכסוך שבין ניסי, בנו של ראש הגולה, לבין הגאון שר שלום: 'ואתרמו מובחרים דרבנן דמתה מחסיה ועינו ביניהן שמוש וכן כתבו ביה: אנחנו רבנן דלתחתא חתימנא...'⁵⁰ גם מתשובה זו אין ללמוד הרבה על המונח 'שימוש', אם כי ניתן לשער ששימש כלי החלטות ביניים של בית הדין במסמך רשמי, על פי נוסח התשובה: 'אנחנו רבנן דלתחתא חתימנא'. אין להוציא מכלל אפשרות ש'שימוש' בתשובות אלה דומה באופן כללי למסגרת שקבע רס"ג בשטר השימוש שלו, דהיינו כתיבת זיכרון דברים בשטר כדי להבטיח את זכויותיו של אחד מבעלי הדין.

המונח 'שימוש' בתשובותיהם של רב שרירא ורב האיי אינו סותר את דברינו, ששטרי השימוש מילאו תפקיד במגוון עניינים שאינם קשורים בהכרח לשטר מסוים או לפסק דין. גם בתשובות אלה ניתן להניח ששטר השימוש היה מעין החלטת ביניים של בית הדין ונכתב בו תיאור מפורט של המקרה, למשל כדי להגן על זכויותיו של אחד מבעלי הדין (בתשובת רב האיי: 'ועינו ביניהן בשימוש', סגנון המזכיר את שיקול הדעת של הדיינים בשטר של רס"ג; ואילו בתשובת רב שרירא 'משוינן' את דברי בעל הדין הראשונים לשטר שימוש 'מעליא', כאילו נכתבו הדברים לצורך המשך הדין המשפטי, ואין מהם חזרה). פרט לחמשת המקורות שנזכרו למעלה: רס"ג, קטע הגניזה, שיר הדיינים ותשובות רב שרירא ורב האיי, לא מצאנו בספרות הגאונים התייחסות נוספת לשטר שימוש. אזכור מועט זה מקשה עלינו ללמוד על תוכנו, תפקידו ואופיו של השטר בתקופה זו. אף ניתן לומר, שכל מעשי בית הדין והשטרות למיניהם היו שטרי שימוש, גם אם לא נתכנו בשם זה. מכל מקום, הימצאותו של שטר זה בקובצי שטרות, ובמיוחד בקובץ השטרות של רס"ג, ולאחר מכן הזכרתו בתשובות רב שרירא ורב האיי ואולי אף בחיבור של רב האיי, מעידים על כך שהשטר נהג בפועל בתקופת הגאונים.

ד. 'שימוש' בספרות הרבנית

1. רבנו חננאל ור' יצחק אלפסי (רי"ף)

גם לאחר תקופת הגאונים נזכר שטר בשם 'שימוש' בספרות הרבנית לעתים נדירות למדי. בפירושו לסוגיית בבא מציעא כ ע"ב (= בבא בתרא קסח ע"א) מפרש רבנו חננאל שטר בירורין כמפורש בסוגיה: 'שטרי בירורין, שטרי טענתא', ומוסיף: 'זוהו שימוש בית דין'.⁵¹

50 והשווה: ר"ש הכהן וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, ירושלים תשל"ו, עמ' ח.

51 דאה: ב"מ ליון, אוצר הגאונים (לעיל, הערה 41), יג: בבא מציעא, פירוש רבנו חננאל, עמ' 31; וראה: י"ח קוהוט, ערוך השלם, וינא תרל"ח (ד"צ: תל אביב תש"ל), ערך בר.

בפירושו לכתובות כ ע"ב נאמר: 'כותב אדם עדותו על השטר כגון דיפתרא (=מחברת) שיש לו בבית', מבלי להזכיר 'שימוש'.⁵²

הרי"ף מזכיר מונח זה שלוש פעמים בלבד: פעם אחת בתשובה ופעמיים בקובץ הלכותיו לתלמוד. בתשובתו על מי שמת ולא הניח יורשים כתב הרי"ף: 'ואם נשאר מן הממון אחרי שיפרעו למי שחייב לגבות בשבועה יניחו הנשאר אצל נאמן ויכתבו בשימוש בית דין ושימוש הקהילה'.⁵³ בפירושו לסוגיית בבא מציעא כ ע"א הוא מפרש, בעקבות רבנו חננאל: 'מאי שטרי בירורין הכא תרגימו שטרי טענתא', ומוסיף: 'שהוא שימוש ב"ד'.⁵⁴ ואילו בפירושו לסוגיה בכתובות כ ע"ב, בעקבות הברייתא 'כותב אדם עדותו על השטר', הוא הולך בעקבות רבנו חננאל, אלא שמשנה את מטבע הלשון 'דיפתרא' שהשתמש בה ר"ח ללשון 'ספר או שימוש': 'זי"א כותב אדם עדותו על השטר אינו שטר שביד מלוה אלא כגון ספר או שימוש שיש לו לאדם בתוך ביתו לכתוב בו זכרונותיו'. רבנו חננאל והרי"ף מפרשים שטרי בירורין ככתבי טענות (שטרי טענתא), כפי שמציעה הסוגיה שם, ולא כפירוש שמציע רב ירמיה: שטר בוררות ('זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד'), אך שניהם מכנים כתבי טענות אלה 'שטר שימוש'. וכבר קדם להם רס"ג – ואולי גם גאונים אחרים – שראה בשטר הבירורין כתב טענות וכינהו 'שטר שימוש', כפי שעולה מדברי רס"ג וכפי שנמצא גם בקטע הגניזה שיובא להלן.⁵⁵

52 ראה: ב"מ לזין, אוצר הגאונים (לעיל, הערה 41), ח: כתובות, ליקוטי פירוש רבינו חננאל, עמ' 20. הלשון 'דיפתרא' כבר נזכרה בתלמוד (זוסמן [לעיל, הערה 10], עמ' 283, הערה 6) ומצויה גם במקורות מוסלמיים. על היחס בין שטר לבין כתב ראה: י' סיני, 'תוקפה של עדות בשטר במשנת הגאונים והרמב"ם', דיני ישראל, כב (תשס"ג), עמ' 118, הערה 39, וראה גם שם, הערה 85.

53 תשובות הגאונים הרכבי (לעיל, הערה 19), סימן קכה. הביטוי חסר במקבילה שבתשובות הרי"ף, מהדורת ז"ו לייטער, ליורנו תקמ"א (ד"צ: ירושלים תשי"ד), סימן נג. מובאה זו בדברי הרי"ף קרובה לזו הנמצאת בשטר השימוש שבקובץ של ר"י ברצלוני, ונראה שהוא נמשך כאן אחרי הרי"ף, כשם שבקטעים אחרים בשטר הוא נמשך אחרי הגאונים. ייתכן שהכוונה כאן לשימוש בעותק שבדיואן – ארכיב בית הדין, או מקום ציבורי הנתון למשמרת הקהילה. וראה הדיון בפנקסי בית הדין להלן.

54 אותה לשון ממש חוזרת בשטר הבירורין שבספר השטרות לר"י ברצלוני (לעיל, הערה 11), עמ' 14).

55 המשמעות שהם נותנים לשטר הבירורין, כתב טענות, אינה בהכרח כפשוטה של המשנה (בבא מציעא ז, א), כפי שפירשה הבבלי, ואפשר שמשמעו הפשוט הוא שטר בוררות, כפי שהציע האמורא הארץ ישראלי רב ירמיה בר אבא (שייתכן שהוא מייצג מסורת ארץ ישראלית, בניגוד למסורת הבבלית, שלפיה שטר הבירורין הוא כתב טענות). כמו רס"ג שקדם להם, אף הם רצו לתלות את שטר השימוש בספרות חז"ל ולכן זיהו ביניהם. במסורת הרבנית הלכו בעקבות הפירוש ששטרי בירורין הם כתבי טענות, אלא שנחלקו אם בעלי הדין הם שמעלים אותם על הכתב או סופרי הדיינים, ואזי הם מעין פרוטוקול. ראה למשל בפירוש הרשב"ם לבבא בתרא קסח ע"א, ד"ה 'הכא תרגימו': 'בבבל', וד"ה 'שטרי טענתא': 'שני סופרי הדיינים היו כותבין טענות אנשי הריב כדי שלא יהו טוענין וחוזרין וטוענין ועל פי אותן טענות פוסקין הדיינים את דינם'. הרמב"ם (הלכות גזילה ואבידה פ"ח הי"ג) מבחין בין שטרי טענות, שאותם כותבים

זיהוי כתבי טענות כשטרי בירורין, כפי שנראה להלן, תואם את השימוש המוסלמי ב'מחצר', הכולל בין היתר העלאה של טענות הצדדים על הכתב. ייתכן שהמניע לפרשנותו של רס"ג, ששטר הבירורין הוא כתב טענות, קשור לפרקטיקה המוסלמית, אף שהיא כבר מצויה בתלמוד. ואף שדברי רבנו חננאל והר"ף נאמרו כפירוש של הסוגיה התלמודית, קרוב לוודאי שהם משקפים גם ראליה, שכן נראה שהם תופסים כל כתיבה של שטר או של תעודה בבית דין כשימוש' (הביטוי 'מעשה בית דין' לא נזכר אצלם בהקשר זה), כדרך שנהגו המוסלמים, כפי שנראה להלן. הם כוללים בה גם כתיבה שכותב האדם בפנקסו לזיכרון עדות, אף שהדבר אינו נחשב בנסיבות אלה לשטר ממש.⁵⁶

2. ה'שימוש' בספר השטרות של ר' יהודה ברצלוני

שטר שימוש נזכר גם בספר השטרות של ר"י ברצלוני.⁵⁷ בספר השטרות נמשך ר"י, כידוע, אחרי ספר השטרות של רס"ג,⁵⁸ והדבר עולה מהשוואת שטרי השימוש בשני החיבורים. ואולם שטר השימוש בחיבורו של ר"י ברצלוני מונה עניינים נוספים שבהם כותבים שימוש ומרבה להדגיש בו את אופיו המשתנה של השטר, בהתאם לנסיבות הזמן והמקום.⁵⁹ כמו

הדיינים כפרוטוקול במהלך הדיון (שכותבין הדיינין טענותיו של בעל דין זה ושל חבריו) לבין שטרי בירורין (שטרות שביררו להן בעלי דינין את הדיינין שדנין להם וקבלו עליהם שידונו להם...'. וכך פירש את שטר הבירורין בפירושו למשנת מועד קטן ג, ג (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ז): 'שטרי בירורין כמו שאמרו זה בורר לו אחד זה בורר לו אחד'. בכך הרמב"ם מקבל למעשה את שתי הפרשנויות שנאמרו בסוגיה למונח 'בירורין'.

56 הרשב"א בחידושו לכתובות כ"ע"א הולך בעקבותיהם ומפרש שימוש – פנקס, להבדיל משטר: 'ולעיקר פירושה דשמעתין פר"ח רובי אלפסי ז"ל דה"ק כותב אדם עדותו על שטר שמוש כולמר על פנקסו לזכרון בעלמא ומעיד עליה על פי כתיבת הפנקס אפילו לאחר כמה שנים, רב הונא אמר והוא שזוכרה מעצמו ולא יסמוך על זכרון דברים הכתובים בפנקסו שהפנקס אין לו דין שטר שעדיין לא נחקרה עדותו...'. וראה שו"ת הריטב"א, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשי"ט, סימן מא, ד"ה 'מעתה': 'שהשטר ההוא הוא שטר שמוש שעושה לו העד למזכרת...'. על שיטת רב הונא ראה: ליפשיץ, לשונות משותפים (לעיל, הערה 30).

57 ספר השטרות לר"י ברצלוני (לעיל, הערה 11), עמ' 90. נוסח של שטר שימוש נמצא גם בתוך 'שטר דמרכסא' (שם, עמ' 32–33), וראה להלן, ליד הערות 62–65, שטרות נוספים שבהם ר"י ברצלוני מזכיר 'שימוש'.

58 ראה: אסף (לעיל, הערה 11), עמ' 7; בך-ששון, שרידים (לעיל, הערה 2), עמ' 149.

59 בדומה למה שכתב בקשר לשטר שימוש, כתב גם בקשר לשטר פסק דין (ספר השטרות (לעיל, הערה 11), עמ' 37): 'זשטר זה נוהג על כל הדברים שיזדמן לב"ד ולכן לא יכלנו לפרש שורש הדבר אלא לפי מה שיזדמן לפני ב"ד וידונו להם שיפסקו עליהם אותו הטופס הוא שכותבין בפסק הדין... ונוסח שטרי פסק דין הרי אנו כותבין צקתן, מיהו אין לעמוד על בירורין שמכמה פנים מתחלף נוסח השטר לפי מה שיזדמן להם הדין'. וכן בשטרא דמרכסא (שם, עמ' 32): 'האי שטרא אתה מוצא אותו על עניינים הרבה שכותבין שטר אחד למי שנאבד שטרו או שנמחק או נקרע ופעמים שאתה מוצא שאין כותבין אלו כלל והרי אנו מפרשין כל אחד ואחד'. וראה גם בשטר אפותיקי בסופו (שם, עמ' 14): 'ומיניהו שכותבין בשטרות

כן הוא כולל בחיבורו שטרות נוספים שבהם נזכר שימוש, שאינם נמצאים בקובץ של רס"ג.

השימוש בשטר אצל ר"י ברצלוני כולל, כאמור, כמה מן המקרים שתיאר רס"ג בשטר השימוש, כגון: אונס מצד השלטון, עיון בדין מחמת צורך (והוצרך להם לעיין ולאחר הדבר בין מפני טירוף השעה בין מפני עיון הדין לעיין בדבר) או זמן תפילה (ואם הוא עיזן תפילה כותבין הכי).⁶⁰ ברור שר"י הולך בעקבות ספר השטרות של רס"ג, אלא שהוא מוסיף מצבים שלא הזכיר קודמו, והמשתתף להם הוא הגנה על זכויות בעלי הדין במצבים שונים. וכך הוא כותב: 'אתה מוצא שטר שימוש זה על דרכים הרבה, כפי מה שיצטרך לבית דין לעשותו עושין אותו... ולפי שהוא שטר שימוש נהוג על דרכים הרבה כפי מה שיזדמן לבית דין דבר לכתו' בו, לכך לא כתבנו נוסח שטר שימוש מפני שהוא מתהפך לכמה לשונות לפי הצורך'.⁶¹

ואכן, בשטרי השימוש שמזכיר ר"י ברצלוני מופיעים מקרים שונים שלא הופיעו אצל רס"ג, אף שהם ממין העניין שנזכר למעלה, כלומר: ראייה שתשמש בעתיד להגנה על זכויות הקניין של אחד מבעלי הדין. נציין כמה מקרים שאותם הוא מזכיר בשטר השימוש: (א) כתיבת שובר ללווה כשאבד שטר החוב המקורי וכותבים למלווה שטר חוב חדש, כדי להגן על הלווה מפני תביעה כפולה: 'שיתנו ביד הלווה קודם שיכתבו השטר המחודש', ולכך הוא מקדיש שטר מיוחד המכונה שטרא דמרכסא.⁶² (ב) 'שטר שכותבין בית דין

ומאריכין בכמה עניינים בענייני השופרי דשטרא ולא הוצרכנו להאריך בהם כי הכל לפי חכמת הסופרים ומיהו כתבנו במקום אחר ומשם יתלמד לשאר השטרות. ותן לחכם ויחכם עוד'. וכן בשטר חלוקת אחים (שם, עמ' 51): 'וכל ספרי דדייני דבעו למיעבד שטרא ולעיוני בהני נוסחאי דכתבינן ובעו לאוסופי מנוסחא דנן ובלבד שלא ישנו נוסח עיקר השטר על הדרך שיהיה שרשם הרשות בידם כי אנו לעניות דעתינו כתבנו במקום אחד נוסחא ארוכה ובמקום אחר נוסחא קצרה...!

⁶⁰ ר"י ברצלוני, שם; וראה גם: עיטור (לעיל, הערה 38), שטר שימוש, מט ע"א.

⁶¹ ר"י ברצלוני, שם, עמ' 90; וראה לעיל, ליד הערה 38. בעיטור, שם, מופיע נוסח מקוצר של השטר שנמצא אצל ר"י ברצלוני: '...וכן אם יש בו (המהדיר מתקן: ישבו) ב"ד והוצרך לאחר הדבר מפני עיון הדין וזולתן כתב אנחנא דייני דחתימי תתאי כד הוה דאתא קדמנא פלו' ואייתי קדמנא לפלוני או אחדת' אישתא אי נמי מטא עיזן צלויי ואישתמיט הדין פלו' ואזל לדוכתא פלו' ואיחרנא לדינא עד דמעיינן ביה וכתבינא הלין מילי דאישתמישו בהון קדמנא...!

⁶² ר"י ברצלוני, שם; וראה גם שם, עמ' 32: שטרא דמרכסא; שם, עמ' 35: כתובה דמרכסא. והשווה: תשובות ופסקים לראב"ד, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ד, סימן קפג: 'מה שנוהגים מי שיש לו שטר חוב על חברו וחושש שמא יאבד הולך לבית דין ומטפיסין אותו מלה במלה ומניחין הטופס בבית דין אם טען הלווה על אותו שטר פרעתי מה דינו אחר שאין בידו שטר חובו הראשון'. לפנינו מודל של שטר שימוש אף שאינו נזכר בשמו. כאן מטרת הכתיבה היא להגן על הנתבע מפני תביעה כפולה מצד התובע, ואילו בשטר של אפטוביצר (ראה לעיל, ליד הערה 39) – מפני טרדה מיותרת מצד התובע, ושניהם היינו הך.

על האפוטרופוס בסך עזבון הנפטר ומניח אותו אצל נאמן.⁶³ (ג) 'שטר על מי שנפטר והניח אלמנה או בעל חוב ולא נמצא לו יורש... וכותבין שטר שימוש בסך הממון שביד הנאמן וחותמין בו בית דין ומניחין אותו שטר שימוש ביד נאמן אחד עד שיבוא לו הירש...!'

ואולם ר"י ברצלוני מזכיר שטרי שימוש נוספים:⁶⁴

(א) 'שטר הטיירפא':⁶⁵ שטר שנותנים ללוקח שטרפו ממנו את הנכס שקנה מן המוכר, ויש בו תיאור של מה שאירע: 'ולהאי לוקח נמי כתבין בי דינא שטרא שימושא אחרינא היאך להוציאו מידו שדה פלונית בדין שמכר לו פלוני והוציאה מתחת ידו כך וכך בחוב שלוה פלוני זה המוכר... ובעת שימצא לו כלום יגבה ממנו בכח שטר המכירה שבידו ובכח האי שטרא שימוש דבי דינא.'

(ב) 'שטר דמירכסא': כשכותבים שטר חדש לבקשת תובע ששטרו אבד, נמחק או נקרע, מוסר בית הדין לתובע שטר שימוש ובו סיפור המעשה, והוא ישמש לו הגנה מפני התובע אם הלה ירצה לחזור ולתובעו בשטר המקורי (וכן כותבים בשטר השימוש שאין לתובע שטרות נוספים נגד הנתבע).⁶⁶

(ג) שטר 'אגרת מזון': שטר שימוש שנמסר למי שגבו ממנו דמי מזונות (מממון הבעל שבידו) בעבור האישה והילדים במקרה שהבעל נפקד או נשתטה, כדי שהבעל לא יוכל לתבוע את מי ששילם בעבורו כשיחזור הבעל או כשיחלים. אף נזכר מקרה שבו נמסר שטר מעין זה ללוקח שמכרו לו מקרקעותיו של הבעל הנפקד לתשלום מזונות אשתו וילדיו, כדי שהבעל או היתומים לא יוכלו לחזור ולתובעו לאחר זמן.⁶⁷

(ד) 'שטר ניגידא' (ניגרא, ניטירא, ניטרא?): שטר שימוש שכותבים על אפוטרופוס להבטחת נכסי היתומים ('וכדי שלא יכבוש זה השטר האפטרופא ויאמר היום או

63 ר"י ברצלוני והעיטור (לעיל, הערה 60).

64 בשלושת המקרים הראשונים שנמנו לעיל אין שמות השטרות עליהם ויתכן שהם אכן מאפיינים את הרישום של שטר השימוש ('המחצ'ר'), ואילו מכאן ואילך מתייחס ר"י ברצלוני לשטרות ידועים, שהם בגדר שטר ממש.

65 ראה: ר"י ברצלוני, ספר השטרות (לעיל, הערה 11), עמ' 53; ברודי ובן ששון, ספר העדויות והשטרות (לעיל, הערה 2), שטר לא; בן ששון, שרידים (לעיל, הערה 2), עמ' 251, הערה 23.

66 ראה: ר"י ברצלוני, שם, עמ' 32-34.

67 ראה: ר"י ברצלוני, שם, עמ' 61-62: '...כגון ראובן שיש לו אשה ובנים והלך למדינת הים או שמת והניח קרקעות ומכרו ב"ד מן הקרקעות שלו למזונות אשתו שכותבין ב"ד ללוקח שטר שימוש היאך מכרו לו זה הקרקע לצורך מזון אשתו או אלמנתו... ושלא יכול הבעל כשיבוא להוציא הקרקע מידו וגם לא יהיו יכולין היתומים היום ומחר לתבוע הלוקח...!'

מחר כל הנכסים שלי הם כותבין עליו שטר שימוש שהוא שטר ניגריא), או שטר שימוש הנמסר לשותפים שלא יתפסו חזקה זה על זה.⁶⁸

ממקרים אלה עולה שר"י ברצלוני מרחיב את היקף השימוש בשטר השימוש ומעביר את עיקר תפקידו מן הצורך לדחות את הדין, בדרך כלל ביזמת הדיינים, שאותו מדגיש רס"ג, לכתבי הגנה מפני תביעה בעתיד של זכות ממון או קניין של אחד מבעלי הדין, כגון לוקח שטרפו ממנו את הנכס שיוכל לחזור ולתבוע את המוכר כשהיו בידי המוכר נכסים או שיוכל להתגונן מתביעה עתידית; או הגנה על ממון של צד שלישי שאינו שותף לדין המשפטי, דוגמת מקרה של מינוי אפוטרופוס שהוא 'לתועלתם של יתומים'.

3. בין רס"ג והגאונים לבין ר"י ברצלוני

מעיון בשטרי השימוש שהביאו רס"ג ור"י ברצלוני, ומן השטר שפרסם א' אפטוביצר, עולה שלשימושי בית דין בתקופת הגאונים נועד מלכתחילה תפקיד מוגדר: פרוטוקולים הנכתבים כדי לתעד מצבים מסוימים על פי דרישת אחד מבעלי הדין או על פי שיקול דעתו של השופט, ואין הם נוגעים בהכרח בעניינים ידועים ואף אינם כוללים ככל הנראה את הכרעת הדין (פסק הדין). אכן, דיונים תאורטיים מפורשים בנושאים אלה נעדרים מן הספרות התלמודית ומספרות הגאונים שקדמה לרס"ג, וכבר עמד על כך אפטוביצר בהערותיו לשטר השימוש שנזכר לעיל.⁶⁹

למרות הדמיון והקרבה בין שטר השימוש של רס"ג לבין שטרי השימוש בספר השטרות של ר"י ברצלוני, בעיקר בכל הקשור לקטיעת הדין מחמת צורך, יש ביניהם פער גדול. אצל רס"ג, רשימת המקרים שבהם נכתב שטר השימוש קזואיסטית ומצומצמת, היא באה בדרך כלל ביזמת הדיין והמשמרת היא זמנית ולתקופה קצרה. לעומת זאת אצל ר"י הברצלוני הרשימה פתוחה, רחבה וגמישה יותר, היזמה ניתנת גם בידי בעל הדין והמשמרת היא בדרך כלל לזמן ממושך.

68 ראה: שם, עמ' 65. והשווה עם שטר אפטרופסותא דיתמי (שם, עמ' 6-7): 'מוסרין זה הכתב ביד אותו האפטרופוס... ויש נמי מי שכותבין שטר אחר בהאי לישנא אות באות תיבה בתיבה שיעמוד ביד נאמן אחר או ביד בית דין וכל מה שאיפשר לעיוני בדיתמי עדיף'. ברור שאין כותבים שטר שימוש כשאינ סכנה שהתובע יתבע את הנתבע במרמה, כגון בשטר התפסת שטר (שם, עמ' 44), שהוא אמנם מעין כתיבת שטר חדש, בדומה לשטרא דמירכסא, אלא שבמקרה זה קרע בית הדין את השטר ולכן אין נשקפת סכנה שהתובע יתבע תביעה נוספת את הנתבע על אותו הסכום.

69 אפטוביצר (לעיל, הערה 26), עמ' 48: 'In the talmudic and gaonic literature there is not slightest vestige of this decision. In this literature no mention whatever is made of the case where the plaintiff does not appear at the fixed date'. והשווה: משנת שבת א, ב; בבלי, סוכה לח ע"א, והערות המהדירים (ברודי ובן-ששון [לעיל, הערה 2]) ביחס לשטר שימוש מספר העדויות והשטרות לרס"ג.

ייתכן שהשוני ביחס לשטר השימוש משקף את התמורה שחלה במציאות המשפטית בין שתי התקופות. ויעידו על התקופה המאוחרת תעודות מן הגניזה, שבהן נזכר ה'שימוש' במגוון מקרים רחב הרבה מכפי שנמצא בשטר השימוש של רס"ג. עם זאת, גם בהן נשמר בדרך כלל העיקרון ש'השימוש' או ה'מחצ'ר' הם בעיקרו של דבר פרוטוקול או תעודה המתארים הליך ביניים לצורך הוכחה, כמסמך המשמש לזכות ולראיה בידי בעל הדין.⁷⁰

4. 'שימוש' בספרות הרבנית שלאחר ר"י ברצלוני

בספרות הרבנית המאוחרת נזכר שטר השימוש לעתים נדירות, ובדרך כלל רק ביחס לעניינים שבהם נזכר השטר בחיבורים הקודמים, של רס"ג או של ר"י ברצלוני, ואף בנוסח דומה. כך לדוגמה, בספר העיטור נמשך ר' יצחק בר אבא מארי אחר אחד השטרות שבקובץ של ר"י ברצלוני, והוא מביאו בקיצור ובשינוי ומזכיר בין השאר, בשם הראב"ד, שטר שכותבים לאפטרופוס על סכום העיזבון שהשאיר הנפטר.⁷¹ כיוצא בזה הוא מזכיר גם שטר שנכתב מחמת דחיית הדין, הנזכר אצל רס"ג, ומביאו בנוסח מקוצר ובשינוי.⁷² שטר השימוש שכותבים לאפטרופוס על סכום העיזבון, שמקורו בספר השטרות לר"י ברצלוני, מצוטט בספרות הרבנית במקרים רבים באופן יחסי. הוא מובא בשם הראב"ד (שטר שימוש בית דין הנכתב הן לאפטרופוס הן לקרובים) בחידושי הרשב"א,⁷³ בתשובת הר"ן ובחידושי⁷⁴ אצל ר' ירוחם בספר מישרים,⁷⁵ ובתקופה מאוחרת יותר בתשובת

70 אין להוציא מכלל אפשרות שכבר בזמנו של רס"ג כתבו 'שימושים' מגוונים (כפי שנרמז בשימוש שלו במילה זו בנוגע לשטר מיאון ושטר חליצה), אלא שהוא מצא לנכון ליחד מונח זה לסוג מצומצם ומוגדר, ואילו סופרים אחרים הקפידו פחות על הגדרה מדויקת של המונח (הערת העורך). בשלב מאוחר כינו במונח זה שטרות נוספים ואף הרחיבו את השימוש בו לכל מסמך שיצא מידי בית הדין ונועד למשמרת ולזיכרון עדות, כדי לשמש בעתיד זכות וראיה לבעל הדין.

71 ספר העיטור (ראה לעיל, הערה 38), אות פה, אפיטרופוס (עח ע"ג): 'וכתב הרב ב"ד כותבין ב' שטרות אחד לאפטרופוס ואחד לקרובים אות באות והוא נקרא שטר שימוש'. וראה גם שם, אות שי"ן, שימוש, מט ע"א; וראה להלן.

72 ראה שם, אות ש, מט ע"א: 'וכן אם יש בו ב"ד והוצרך לאחר הדבר מפני עיון הדין וזולתן' (ומביא את נוסח השימוש). על הזיקה בין ספר העיטור לבין חיבורו של רס"ג כבר עמד אסף. ראה: בן-ששון, שרידים (לעיל, הערה 2), עמ' 194.

73 בחידושי הרשב"א לגיטין, שם, ד"ה 'וכתב הרב': 'וכתב הרב אב"ד ז"ל דכותבין שני שטרות אחד לאפטרופוס ואחד לקרובין אות באות והוא הנקרא שטר שמוש בית דין'.

74 שו"ת הר"ן (לעיל, הערה 17), סימן ט, המכנה אותו בשם 'אוינטרי"ו'. וראה גם בחידושי לגיטין נב ע"א; שו"ת הריב"ש (לעיל, הערה 28), סימן שכד, ד"ה 'אבל בענין': 'מאחר שכתבו ב"ד שטר שמוש ממה שהפקידו בידו, והוא הנקרא אינט"ארי'.

75 ירוחם בן משולם, ספר מישרים, וינציה 1553 (ד"צ: תל אביב תשל"ה), נתיב כו, חלק א, עא ע"ד.

מהר"י בן לב ובמקורות רבניים בודדים נוספים.⁷⁶ בתשובת ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) נזכר 'שימוש', והוא ככל הנראה שימוש בית דין, דהיינו כתיבת אישור על קבלת עדות ביחס למסירת גט; שטר זה אינו נזכר במקורות שלפניו.⁷⁷ בספרות זו בולט אפוא בעיקר שטר שימוש בית הדין שנמסר לידי נאמן לשמירת רישום נכסי עיזבון הנמסרים לידי האפוטרופוס; שטר זה נזכר לראשונה אצל ר"י ברצלונני.⁷⁸ כאמור, שטר שימוש נעדר מחיבורי השטרות שנערכו בימי הביניים המאוחרים יותר.

לאור נדירות האזכורים של שמו בספרות הרבנית, מיעוט השימוש בו – ואף זאת רק במקרים מסוימים – והיעדרו כמעט מכל קובצי השטרות המצויים בידינו מימי הביניים, הן המוקדמים הן המאוחרים, ניתן להסיק שלפחות להלכה הוא חדל להיות רווח בסדרי הדין של בתי הדין, בדומה למה ששיעורנו בנוגע לבתי הדין של הגאונים. עם זאת, ניתן לומר שהיעדר השם 'שימוש' אינו מעיד בהכרח על היקף כתיבתם של 'שטרי שימוש' הלכה למעשה.

ה. 'שימוש' ו'מחצ'ר' במסמכי הגניזה

מסמכי הגניזה ותעודותיה משקפים הלכה למעשה את הפרקטיקה שנהגה בבתי הדין של תקופת הגניזה (המאות ה'א-ה'ג). את עיקר הלימוד על סדרי המשפט ותכניו בתקופה זו ניתן לבסס על הקורפוס הגדול של המסמכים והתעודות הללו, ובכלל זה סוגיית ה'שימוש' וה'מחצ'ר'.

לצורך דיונונו חשוב אפוא לעמוד על משמעותם של מונחים אלה בתקופה זו ולהעריך את היקף השימוש שנעשה בהם. בחינה זו מעלה מספר שאלות. שאלה אחת לשונית: מהי המשמעות של המונחים 'שימוש' ו'מחצ'ר' במסמכי הגניזה? ושתי שאלות מתודולוגיות: (א) האם ל'שימוש' ול'מחצ'ר' היה מעמד מיוחד בהשוואה למסמכים אחרים שיצאו מבית

76 שו"ת מהר"י בן לב, בני ברק תשמ"ח, ב, סימן כח, המביא את מה שכתב הר"ן בשמם של בעל העיטור והראב"ד. וראה בטור חושן משפט, סימן רצ, ס"ק ו, בשם הראב"ד: 'זכותבין שני שטרות אחד לאפוטרופוס ואחד לקרובים של היתומים אות באות והוא הנקרא שטר שימוש עכ"ל'. וראה עוד במגיד משנה, הלכות נחלות פ"א ה"ה, שהביא אף הוא שטר זה בשם הראב"ד ובשם העיטור.

77 שו"ת הריב"ש (לעל, הערה 28), סימן רי: 'אבל באין עדים לפני בית דין ומעידין בפניהם שכבר הגיע גט כשר לידה והם יעשו לה שימוש בית דין לעדות' (ראה שטר קבלת עדות בספר השטרות לר"י ברצלונני [לעיל, הערה 11], עמ' 84, ואפשר שריב"ש נמשך אחריו). והשווה לתשובתו, סימן רצח: 'יצונו לסופר הדיינים שישים טענותיהם (=של בעלי הדין) בכתב כפי אשר סדרו אותם מפיהם לפני' וזה למען לא יוכלו הכתו' לחזור בהם ממה שטענו בפניהם'. לפנינו שימוש בית דין אף על פי ששם שימוש לא נזכר עליו.

78 ר"י ברצלונני (לעיל, ליד הערה 63; העיטור (לעיל, הערה 38), אות שי"ן, שימוש, מט ע"ב.

הדין, או שנחשבו כמעשי בית דין ותו לא? (ב) ובעקבות זאת, האם השימוש בהם הושפע מדפוסים שנקבעו בשטר השימוש של רס"ג,⁷⁹ בספר השטרות של ר"י ברצלוני ובקטע הגניזה שלפנינו? בדיוננו להלן נצרף זו לזו את התשובות לשתי השאלות האחרונות. נתחיל בשאלה הלשונית. המונחים מחצ'ר (לפעמים מחצ'ר אלערבי), 'שטר שימוש', 'שימוש בית דין' או סתם 'שימוש',⁸⁰ נזכרים ביותר ממאה תעודות, קצתן שפורסמו וקצתן שעדיין מצויות בכתבי יד. ואולם, מספר התעודות שבהן נזכרים לשונות אלה קטן למדי בהשוואה לאלפי התעודות והמסמכים שנתגלו בגניזה. לשם בירור העניין בחנו באופן יסודי את המסמכים שנתכנו בשם 'שימוש' או 'מחצ'ר', כדי לעמוד על תפקידם ובעיקר לברר אם הם נמשכו אחר השטרות שקדמו להם.

מבדיקת מכלול מסמכי הגניזה עולה, שברוב המסמכים המשפטיים והשטרות הממלאים את אותם תפקידים של ה'שימוש' או ה'מחצ'ר' לא נזכרו לשונות אלה דווקא. שטרות אלה מכונים לעיתים במונחים המאפיינים שטרות בדרך כלל, כגון 'כתאב', 'ותאיק' (ותיקה, ובדרך כלל: 'בעדה חגה וותאק'), 'מסטור' ועוד.⁸¹ מתבקשת אפוא המסקנה, שכנראה אין כל הבדל מהותי ביניהם, ולשון 'שימוש' או 'מחצ'ר' אינו מקנה לשטר אופי מיוחד. לפיכך, כינוי המסמכים בשמות אלה נעשה באופן מקרי ומזדמן והושפע מסגנונו של סופר בית הדין או מן המקום והזמן שבהם נכתב המסמך. רק לעתים רחוקות מצאנו את עקבות שטר השימוש המסוים של רס"ג, אם כי נראה שכל השטרות הללו נעשו לפי הדפוס הכללי של כתיבת שטרות, כפי שקבע גם רס"ג בספר העדויות והשטרות שלו.

79 משאלה שנשאל הרמב"ם (תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשכ"א, ג, סימן תסה) עולה שקובץ השטרות של רס"ג היה מוכר בתקופתו, וייתכן ששטר ה'מחצ'ר' שבו שימש להם דפוס כתיבה. על עותק של החיבור שהיה בידי של הדיין יוסף בן יצחק במצרים בתחילת המאה השתים עשרה ראה: וייס (לעיל, הערה 29), עמ' 27.

80 במרבית השטרות נזכר המונח 'שימוש' או 'שימוש בית דין' ולא 'שטר שימוש', הן משום שיש בו כפל לשון הן משום שלמעשה אין שטר עצמאי המכונה 'שטר שימוש'. ה'שימוש' כולל מסמכים שונים שנכתבו בידי בית הדין, כפי שנסביר להלן.

81 ללשון 'כתאב' ראה למשל בתעודה מן הגניזה משנת 1285 (פרנקל [לעיל, הערה 24], תעודה 28, שורה 12): 'כתאב מן מושב בית דין' ולא לשון 'שימוש' או 'מחצ'ר'. 'למסטור' ראה: T-S 13 J 4.11 (שטר אביזאריה [פיצוי]), אשתור (לעיל, הערה 24), ג, עמ' 8-9. וראה גם הסכם אירוסין (T-S 12.39) והסכם קידושין (T-S 13 J 6.26): 'נקול נחן אלשהוד אלואצעין כטוטנא אכרה דא אלמסטור'. הרושם המתקבל מעיון בתעודות הוא שהכינוי 'מסטור' לציון שטר מופיע בדרך כלל בתעודות מאוחרות. על לשון 'מעשה' לציון שטר ראה להלן, הערה 106.

1. על הלשונות 'שימוש' ו'מחצ'ר'

תחילה נציין שמשמעות הלשונות 'שימוש' ו'מחצ'ר' זהה ואין כל הבדל ביניהם. עם זאת, יש להביא בחשבון שללשון 'מחצ'ר' בשפה הערבית ובשפה הערבית-היהודית ישנן משמעויות שונות (אספה, קהל, נוכחות בבית דין, בית דין, דעה, מסמך משפטי),⁸² ולעתים קשה להכריע באיזו משמעות מדובר, לדוגמה – האם במשמעות של מסמך משפטי או של נוכחות בבית דין.⁸³ ראוי לציין שסופרי בתי הדין משתמשים לעתים בלשון 'שימוש',

82 ראה: י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 131. בלאו מציין שרס"ג מרבה להשתמש במילה זו לתרגום עדה, מועד, ראה הדוגמאות שם. במשמעות של בית דין הוא מפנה לשתי תשובות של הרמב"ם באותו עניין ובנוסף זהה (תשובות הרמב"ם [לעיל, הערה 79], סימנים לו, צ): 'אד לס יברזו בעד ולא חצ'רא פי מחצ'ר, ומתרגם (בשינוי מתרגומו המקורי בתשובה): 'עדיין לא נשאו, ולא באו לבית הדין [לבקש רישיון נישואין]!'. בנוגע לנוכחות הוא מפנה לתשובות הרמב"ם, שם, סימן רסט: 'הלכה למעשה במחצ'ר ג'מיע גאוני מערב', ומתרגם: 'הלכה למעשה לדעת כל גאוני מערב'; אך מוסיף: 'אבל אפשר גם להבין "בפני" רוצה לומר כשהשאלה מובאת בפני כל אחד ואחד'. ביחס לנוכחות בבית דין מפנה בלאו לביטוי 'אהל אלמחצ'ר', בקטע ENA NS 17.10, שפורסם בידי מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 249–255, ושם, עמ' 250, שורה 3. גם בחיבורים המוסלמיים, דוגמת חיבורו של טחאוי (לעיל, הערה 29), משתמשים תדיר במונח 'מחצ'ר' בשתי המשמעויות: מסמך משפטי – בעיקר פרוטוקול וזיכרון דברים במגוון עניינים (אישור עובדות, הודאת הנתבע, טענות בעלי הדין, מינויים), או נוכחות בבית הדין. לעתים משתמשים בו בשתי המשמעויות באותו מסמך בסמיכות זה לזה. על שימוש ב'מחצ'ר' במשמעות של מסמך, ראה למשל: טחאוי, שם, ב, עמ' 641, 859–860, 887, 915, 918–920, 934, 936, 939, 942, 945, 948, 951–952, 979, 983–984, 1005, 1022–1023, 1028, 1030, 1034, 1036, 1058, ועוד. הלשון הרגיל הוא: 'כאן אלקאצי' יאמר אלכאתב באכתתאב מחצ'ר פי ד'לך'. על שימוש בלשון 'מחצ'ר' לציון נוכחות ראה שם, עמ' 897, 903–904, 908, 980, 983, 1059, 1063, ועוד. על השימוש בשתי המשמעויות בסמוך, כגון: 'קראא עלי הד'א אלמחצ'ר במחצ'ר מן...'. ראה עמ' 915, 948, 997, 1050, ועוד. וראוי לציין שהוא מודגש כי אין הבדל בשימוש בו בין גברים לבין נשים (עמ' 1039).

83 בעיקר בתרגום הלשון השכיחה במסמכים, 'במחצ'ר מן'. לא ברור אם הכוונה במונח זה למסמך משפטי או לנוכחות בעל הדין, ראה למשל: T-S 16.144, בתוך: G. Weiss, *Legal Documents Written by the Court Clerk Halfon Ben Manasse (Dated 1100–1138)*, Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, 1970, 2, p. 139; 'אקנינא מנהא עלי גמיע דלך בעד צחה אלמערה בהא במחצר מן ג'מיע אהלהא ואמצאהא להא...'; ULC Or. 1080 J 200; 'במחצ'ר מן גמעה... במחצ'ר מן אלחביר אבו כח'יר'; T-S 13 J 1.18; 'במחצר מן גמעה מן אלש[הוד ענדי]... ואנא אדפעהא במחצר מנכס לתכתבו לי מעשה יבריני... וכתבנא לה הדא אלכתאב'; T-S 18 J 1.20; 'כאן סאלנא חנן אלשהוד... במחצר מן זוגתה' (האישה מוותרת על חלק מכתובתה ועל סעיף הנאמנות). הואיל ולא ברורה הכוונה של הביטוי הזה במסמכים אלה – האם מסמך או נוכחות – לא נותר אלא לתרגמו לפי ההקשר. כך, לדוגמה, בקטע T-S 8 J 4 f. 18c יש לתרגם 'מחצ'ר' במשפט 'קננו להא אלגמעהא במושב הית הדין הגדול במחצ'ר מן חסן', במשמעות של תעודה או מסמך משפטי (גיל [לעיל, הערה 24], ג, עמ' 531, מתרגם: מעשה בית דין). לעומת זאת בקטע T-S 8 J 4.3v יש לתרגם 'במחצר מן', במשפט הכלול בשטר אביזאריה: 'פאוגב לה בית דין אן (יר)ח[ר]ם לה חרם סתם במחצר מן', במשמעות של נוכחות. דוגמה לקושי בתרגום המונח יכולה לשמש המובאה בקטע ULC Or. 1080 J 200: 'פי אלכניסה במחצ'ר מן גמעה'. א' ברקת מתרגמת במקום אחד (יהודי מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 107): 'בבית הכנסת בנוכחות קהל'; ובמקום

העברית, גם במסמכים הכתובים ערבית.⁸⁴ יש בתופעה זו כדי ללמד על שכיחותו של המונח העברי ועל השתקעותו במסורת הכתיבה המשפטית כדרך כתיבה מקובלת,⁸⁵ ככל הנראה כבר מתקופה קדומה יחסית. ואולם במרוצת ימי הביניים נעלם השימוש במונח מן הספרות הרבנית.

במסגרת הדיון שלנו בתפקיד שממלא שטר השימוש בפרוצדורה המשפטית בבתי הדין יש להתייחס לשתי המשמעויות הרלוונטיות שניתנו למונחים 'שימוש' ו'מחצ'ר במסמכי הגניזה: האחת, והיא הנדירה יותר: ארכיב או דיואן, כלומר, פנקס או מחברת של בית הדין שכתובות בהם רשימות של סופרי בית הדין על הדיון המשפטי. הם שמורים במקום המיועד לכך, בבית דין או במקום ציבורי,⁸⁶ לשם 'שימוש' בעתיד אם יתעורר צורך

אחר (שפירי מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 52, הערה 129): 'לביית הכנסת בענין שטר שקיבל מן הקהל'. דוגמה נוספת ללשון 'מחצ'ר, הסובל לכאורה את שתי האפשרויות, ראה בקטע Bodl. MS Heb. d 66 f. 7 (פרסם וייס, שם, עמ' 22), בנוגע להתחייבות הבעל לשלם מזונות לאשתו ולילדם: 'פרץ להא ולולדהא ואכדו פי דלך ואעטו במחצ'ר מן זוגהא אלמדכור...', אם כי מן ההקשר בסמוך נראה שמדובר במסמך. ואולם ישנן תעודות שאין ספק בקריאתן ומובנו הברור של 'מחצ'ר בהם הוא נוכחות, למשל קטע T-S 13 J 6.11b: 'ותסלמת הדא אלשטר במחצ'רנא'. וראה גם: (T-S 10 J 5.18 (פרסם וייס [לעיל, הערה 29], תעודה 35, עמ' 29): 'במחצ'ר מן בית דין או במחצ'ר מן תלתה שהוד'. וראה גם שם, מסמך 41: 'תסלם אליהא במחצ'ר [מן תלתה?] עדים'.

84 ראה למשל קטע T-S 13 J 1.22: 'אן יכשף שימוש לה מתבות עלי חסאנה... במבלג יאתי כרה'; T-S 16: 63: 'אחצ'ר אליה הדא אלשימוש אלמקרר פי וקף אלהקדש'; T-S NS J 465: 'ויכוד כטוטהא באמצא דלך פי שימוש בית דין'; T-S J 5 f. 1b: 'אן כאן ללמתופא אתאת כארג מן מא אתבתנאה פי הדא אלשימוש'; בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^{577.3} (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 269–270). וכיוצא בזה בתעודות נוספות. לפי שעה לא הצלחתי לברר אם הלשון 'שימוש' או 'מחצ'ר אופיינית לסגנונו של סופר בית דין מסוים או שיש קו התפתחות ברור בשימושי לשון אלה בקרב סופרי בתי הדין.

85 לעתים ההתייחסות ל'שימוש' היא כדבר השגור בפרקטיקה המשפטית. ראה למשל: גויטיין, סדרי חינוך (לעיל, הערה 23), עמ' קה, במכתבו של שלמה ברבי ישועה החבר אל אברהם בן נתן השביעי, המתלונן על החזן הטברייני: 'וכשאני נוכח בשעה שהם עורכים כתובה או גט [אני רואה ש]אינו עולה בידם להוציאו כתיקונו וכן בשימוש בית דין'. כיוצא בזה אנו מוצאים סעיף על פטור בין צדדים לחוזה בנוגע ל'שימוש' שהיה ביניהם ('שימוש מתבות בינהמא'), וניתן ללמוד מכאן ש'שימוש' היה דבר שכיח ולעתים הצדדים גם התנו עליו (כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^{577.3}, פורסם בידי גויטיין, שימושי בית דין, שם, עמ' 269–270). וראה גם: BM 5557N f. 12 (פורסם אצל גיל [לעיל, הערה 24], ב, עמ' 611–613): 'וכמו גע מכתבו באימות נוסח השמוש ואחרי הנתבע שגרי ושומו עם המורשה... נראה שה'שימוש' או 'מחצ'ר' היה מסמך משפטי שבעלי הדין נשאו אותו כדבר שבשגרה ממקום למקום, כדי להשתמש בו בעת הצורך, כפי שעולה למשל מקטע Bodl. MS Heb. d 66 f. 29: 'וקד טלעא רגלאן מן ענד אלגמאעה יסתגיא ומעהמא מחצ'רא'.

86 ראה למשל שטר מבית דינו של אפרים בן שמריה (Dropsie 337, פורסם אצל ברקת, יהודי מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 150–153): 'בכט יחוג ענה פי אלדיואן' (= בככתב יצריך אותו בלשכה [=דיואן]!). נראה שכן יש להבין את הביטוי 'שימוש הקהילה' שבתשובת הר"ף, תשובות הגאונים הרכבי [לעיל, הערה

בכך.⁸⁷ האחרת, והיא הרווחת: שטר או מסמך משפטי כלשהו היוצא מבית הדין ומאושר על ידו.⁸⁸ למעשה, ייתכן שאין כל הבדל בין שתי המשמעויות, ומסמך המכונה בשם 'שימוש' או 'מחצ'ר' מלמד שהוא נועד למשמרת בבית הדין לשם שימוש בעתיד, לפי החלטת הדיין או לפי דרישת אחד מבעלי הדין. לפי הצעה זו, יש לשאול אם רק מסמכים שנקראו בשם זה נועדו למשמרת או שהייתה זו הפרוצדורה הרגילה, וכל המסמכים שנכתבו בידי סופרי בתי הדין לשמש כפרוטוקול הונחו במשמרת, הם לא נקראו בשם 'שימוש' או 'מחצ'ר' רק בהיסח הדעת או בשל דרך הכתיבה המקובלת אצל סופרי בתי הדין.

[19, סימן קכה, ראה לעיל, סמוך להערה 53]. וראה גם: T-S 13 J 3.4, סמכות של הממונה המוסלמי על הירושות (צאחב אלמואריית אלגויים) בנוגע לסחורות של יהודי שטבע בים: 'בחצרה אלקאצי וחצרה שאהדין עדלין ובמחצר מן כתאב אלדיואן אלמעמור...'. ראה את דבריו של I. Twersky, *Rabad of Posquières*, Cambridge, MA 1962, p. 225: "'shimush' may be taken to mean some kind of collection of decisions for practical purposes expounded by successive Geonim"

87 ראה: מרגלית (לעיל, הערה 20), עמ' 4; הנ"ל, הלכות קצובות (לעיל, הערה 12), עמ' 110, הערה 2; M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, p. 480, n. 4; הנ"ל, ארץ ישראל (לעיל, הערה 24), א, עמ' 426; שם, ב, עמ' 70; מה שכתב מ"ע פרידמן במכתבו אלי (לעיל, הערה 24); אשור, עבודת גמר (לעיל, הערה 25), עמ' 90, הערה 8, וההפניות שם; שפירי מצרים (לעיל, הערה 24), עמ' 52 (בעקבות גיל): 'שטרות בית דין או חלקם לפחות נכתבו בפנקס בית הדין שנקרא שימוש בית דין', וראה ברקת, שם, הערה 131. ניתן ללמוד על כך מכמה נוסחאות המופיעות בתעודות הגניזה: (א) בנוסח השטר Bodl. MS Heb. b 11, f. 12: 'ונחקק בשימוש בית דין' (אם כי 'ונחקק בשימוש' אפשר לפרש שנכתב במסמך המדובר, ראה למשל: T-S 18 J 2.12-13 [ברקת, יהודי מצרים (לעיל, הערה 24), עמ' 194-196]: 'ונחקק בכתב הזה ובעדות הנחקקת במעשה הזה'). (ב) בתעודה T-S NS J 51 (ברקת, שם, עמ' 223, תעודה 14): 'פסואיל בית דין אתבאת דלך ליכון פי שמושה (=התבקש בית דין לרשום את זה שימוש שלו), וראה שם, הערה לשורה 13. והשווה שם, עמ' 225, הערה לשורה 15. (ג) בכ"י Mosseri Ia.9 (ברקת, שם, עמ' 54-57): 'אתבאת מא אדעא בה שלמה הדא מגלפין פי שימוש אב בית דין הדא... ואתבאת פי אלשימוש' (=ונרשמה תביעת שלמה זה בתוך שימוש אב בית דין זה... שנכתב בתוך השימוש), וראה שם, בהערות לשורות 6, 24. (ד) בכ"י T-S 16.63v (פורסם בתוך: גיל, הקדשות, שם, עמ' 479-480; גויטיין, מכתב (לעיל, הערה 23), עמ' 244), עדות מעניינת על שמירת ה'שימוש' והאפשרות הפתוחה לעיין בו: 'אחצר אליה הדא אלשימוש אלמקרר פי וקף אלהקדש אלדי כאן עדם והו אליוס ענד [הדרתו] והו אצל כביר יגב אלאחתראז עליה פמן קצד אלוקוף עליה ליתמסה מנה' (=הובא לפניו השימוש המקיים בעניין רכוש ההקדש שהיה אבוד (כלומר השימוש!) והוא נמצא כעת אצל כבוד הנגיד וזהו מקור חשוב שיש לשמור עליו ומי שחפץ לעיין בו יפנה אליו). לעדות מאוחרת על מעמד ה'פנקס', היותו נאמן כשני עדים וזיקתו למשפט המקובל בסביבה בנוגע לכתיבת שטר מכו, ראה בתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, ורשא תרמ"ד (ד"צ: תל אביב תשי"ט), סימן סה (בשאלה): '...שיהא סופר מתא כותב עיקר המקח ותנאיו בפנקסו ושיהא אותו פנקס נאמן כשני עדים כדרך שנוהגין בפנקסי הערכאות'.

88 עברנו באופן שיטתי על מרבית תעודות הגניזה שבהן נזכר 'שימוש' או 'מחצ'ר'. להלן נפרט את רוב השימושים שמצאנו במסמכי הגניזה. לא מצאנו טעם להזכיר את כולם, מאחר שה'שימושים' שהתייחסו אליהם די בהם כדי לשקף היטב את טיבם, לעמוד על התפקיד שמילאו בעולם הגניזה ולהשוותם לתעודות אחרות, הממלאות אחר אותם דפוסים אבל אינן 'שימושים'.

2. היקרויות 'שטר השימוש' בתקופת הגניזה

במסמכים המכונים 'שטרי שימוש', 'שימוש בית דין' או סתם 'שימוש' כמעט שלא מצאנו שטרות הנמשכים אחרי התקדימים שנקבעו בספרי השטרות של רס"ג ושל ר"י ברצלוני או שיש להם זיקה ישירה לשטרות שנזכרו בהם. זיקה מעין זו מצאנו במעט מסמכים אחרים, שאינם מכונים 'שימוש' או 'מחצ'ר', כגון אלה שנכתבו לבקשת בעל דין לדחות את הדיון המשפטי או כאשר בית הדין דוחה את הדיון. ניתן כמדומה ללמוד מכך שאף הם היו שטרי 'שימוש' ונועדו למשמרת אף שלא כונו בשם זה.⁸⁹

יתר על כן, רובם הגדול של שטרי השימוש מילאו תפקידים שאינם תואמים כלל את אלה המצויים בספרי השטרות שקדמו להם, שעיקרם דחיית הדיון מחמת צורך או העתקת שטר מחמת חשש. במספר מקרים אף נזכר 'שימוש' כציון לאיגרת או למעין פרוטוקול ולא כשטר, ולעתים אפילו לא כמסמך שיצא מטעם בית דין.⁹⁰ אכן, ישנה אפשרות שרס"ג קבע את העיקרון ש'שימוש' נכתב למשמרת, ולו לתקופה קצרה, ואילו את התכנים של ה'שימוש' הוא השאיר פתוחים לפי הנסיבות ובהתאם למקרים השונים. בין כך ובין כך, ה'שימוש' בגניזה חרג במרוצת הזמן מן הדפוס המקורי והתרחב למגוון החלטותיהם של בתי הדין. בעשרות מסמכי גניזה הנקראים 'שימוש' או 'מחצ'ר', שאותם בדקנו אחד לאחד, מצאנו מגוון רחב של נושאים: התחייבויות והסכמים בנושאים שונים (מזונות, הקדשות, שידוכין וקידושין, חליצה, מכר, מתנות, שכירות).⁹¹

89 ראה למשל כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^{577.3} (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 272): 'לי שהודו יהעדו לי בצחה דעאוי ואנא אחצ'רהם אלי בית דין בל יתבת לי אנכארה פאנדפע אלמושב אלי אן יחצר אלשהוד אלדי דכר אנהם יחקו לה שהאדה' (=יש לי עדים שיעידו על נכונות טענתי ואני אביאם לפני בית דין, אלא שמבקש אני שיאשר לי את הכשתו. על סמך זה נדחה מושב בית הדין עד שביאי את העדים אשר יאשרו עדות בשבילי); ראה גם: Mosseri v11. 27 (פרסמה ברקת, יהודי מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 106–107): 'פאוקף בית דין אלחאל אלי אן יוכשפ כשפא ביינא' (=בית הדין עצר את העניין עד אשר יוברר בבהירות); MS Bodl. Heb. d 66 fol. 83 (פרסמה ברקת, יהודי מצרים [לעיל, הערה 24]): 'ואנצרף אלמושב עלי אן יוכר מדה שהר פאן חצ'ר עמל בחסבה ואלא קטע אלחוכם במא ... (=והתפזר המושב על מנת להיחחות לפרק זמן של חודש ואם תבוא עדות ינהוג בהתאם לה, ולא יפסק הדין כפי ...); T-S 8 J 4.2: 'אוקף בית דין אלאמר פי מא בינהם אלי יום אלאנתין יחצרו... ושהד מן תרכת כטה פי הדא אלשימוש' (=דחה בית הדין את העניין שבין בעלי הדין אל יום שני שיבוא... והעיד מי שהניח חתימתו בזה השימוש), נוסח דומה לדפוס שקבע רס"ג בשטר השימוש. על דחיית דיון עד שיתכנס שוב בית הדין, ללא ציון רישום, ראה: T-S 13 J 5.1 (פרסמה ברקת, שפירי מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 216–218).

90 וכבר אמר את הדברים במפורש רבנו חננאל (לעיל, ליד הערה 52): 'כותב אדם עדותו על השטר כגון דיפתרא שיש לו בבית' (אף שאינו מזכיר את המונח 'שימוש').

91 התחייבות למזונות לשתי יתומות מסכום שהופקד בידי לטובתן, T-S NS J 465: 'באמצא דלך פי שימוש בית דין'; התחייבות הבעל לתשלום מזונות לאשתו ולילדו, MS Bodl. Heb. d 66 fol. 7: 'פרץ להא

פרוטוקולים או תזכירים של סכסוכים משפטיים,⁹² זיכרון עדויות וקיום

ולולדה ואכדו פי דלך ואעטו במחצר מן זוגה אלמדכור; התחייבות החותן למוזנות כלתו וצרכיה, T-S 8 J 4 f.18c: 'קננו להא אלמעאה במושב בית דין הגדול במחצר' מן חסן... אן ידפע להא פי כל שהר...'; התחייבות חתן לדאוג להוצאות כלתו עד זמן הנישואין, T-S 6 J 12.5 (פרסם אשור, שידוכין ואירוסין [לעיל, הערה 25], עמ' 308–309): 'אלדין [=אלדינר] אלמדכור בהא אלשו[וש]...; הסכם שכירות – אב המשכיר את בנו לטוה ללמוד את אומנות הטויה, ENA NS 2, II 41: 'בגמיע מא דוכיר ווציץ פי הא אלשימוש; מתנה, Bodl. MS Heb. d 66 fol. 3: 'כתב להא מתנה פי שימוש בית דין; הקדש, T-S 16.63 (פרסמו: גויטיין, מכתב [לעיל, הערה 23], עמ' 244–246; גיל [לעיל, הערה 87], עמ' 479): 'אחצר אליה הא אלשימוש אלמקור פי וקף אלהקדש אלדי כאן עדם והו אליום ענד הדרתו...; החלטה על הקצבה מהקדש עניים ללימודי חזנות של יתום, T-S 13 J 6.27 (פרסם גויטיין, סדרי חינוך [לעיל, הערה 23], עמ' 5–6; גויטיין מתרגם כאן 'מחצר': מסמך, אבל מתייחס להחלטה כפסק דין); טיוטת של הסכם שידוכין, ENA 2592.27: 'נסכה שמוש שידוך' (פרסם אשור, עבודת גמר [לעיל, הערה 25], עמ' 19); הסכם שידוכין, T-S NS 259.39: 'וא[קנינא מנה עלי גמיע] אלמתבותה פי הא אלשמוש (=וקנינו ממנו על כל מה שקבוע בשימוש; אשור, שם, עמ' 90; וראה מה שהעיר שם, עמ' 86); עדי קידושין, T-S 10 J 6.7: 'חון אלשהוד אלואציעין כטוטנא אכרה דא אלמחצר... אשהדו... אנני מן חית אקדש... ונתן לידה כסף קידושיה וקיבלה אותו בפנינו...'; הסכם בנוגע לקידושים, T-S 13 J 6.26: 'אראדו עקד אלקידושים פי דלך אלמחצר... מרשותך באעלאן פי דלך אלמחצר ועקד דלך אלעקד'; הסכם לטיפול באישה זקנה, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^{577.3}, מס' 83.3 (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 272–276): 'לם יכתב להא עד[ות] פכתבנא פי הא אלשמוש אדא אלמתסת פי יקת מן אלאוקאת שהדנא בה...; טיוטת עדות על מכירת חנות, Bodl. MS Heb. c 13 f. 12 (פרסם גיל [לעיל, הערה 24], עמ' 447): 'הא גומלה מא פי אלמחצר אלערבי...; התחייבות למתן חליצה, ENA NS 71.24 (פרסמה ברקת, שפיר מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 224–225): 'חלצהא ללוקת בלא מודאפעה... ודלך פי אליום אלמקדם תריכה פי הא אלשימוש'.

פרוטוקול המתאר תביעת בן אחים בנוגע לירושה, ENA 4020 f. 52: 'ובעד אתבאת מא הו פי אעלא הא אלשימוש'; ייתכן שגם שימוש הנזכר במכתב תנחומים מאפרים בן שמריה, BM 5557N f. 12: 'אחרי הנתבע שגרתי ושושו עם המורשה והודה במדינה ונתברר הדבר בעדים...; מציין לתמצית הדיון המשפטי (?), שנשלח עם המורשה לבית דין במקום אחר (אך ראה: גיל, שם, א, עמ' 425); מכתב לנגיד מבורך בן סעדיה, T-S 10 J 8.10: 'פלאמ קרבהא כתבת בהא שימוש וגעלתה פי...; PER H 160 (גיל, שם, ב, עמ' 607–610; גויטיין, היישוב [לעיל, הערה 24], עמ' 112–114), זיכרון דברים שנעשה בפני בית דין ובנוכחות הקהל כדי להזים שמועות שהעלילו על התובע לאחר שעיכב את התפילה בשבת: 'קול מן כתב כטה פי הא אלמחצר... וסאלנא כתב כטוטנא לה במא עלמנאה מן אדעאנה ללחך... נסכה הא אלחארף בלא זיאדה ולא נקצאן (וראה בקטע שלהלן, אותה סיומת בהעתקת המסמך); כתיבת שנים עשר מסמכים כנגד נאשם שנקנס על חשד במעשה עברה (חשד זנות), T-S Ar. 54.93 (פרסם גיל, שם, ב, עמ' 301–303): 'כתבו עליה יב מחצר' (גיל מתרגם: 'כתבו נגדו יב מעשי בית דין; אבל גויטיין, שם, עמ' 112, הערה 77, מתרגם: 'מסמכים'); T-S 13 J 1.22: 'וסאל (=התובע) אן יכשף שימוש עלי מתבות עלי חסאנה בת חסן אלסמסאר במבלג יאתי דכרה פי מכאנה פאגיב אלי דלך וכתב לה נסכה אלשימוש בלא זיאדה ולא נקצאן והו...'. כאן 'כשף' במשמעות של לרשום (ראה: H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Ithaca, NY 1976, p. 829, ולא במשמעות הרגילה של 'כשף': לבחון או לבדוק. ראה: בלאו [לעיל, הערה 82], עמ' 598; והשווה: גיל, שם, ג, עמ' 414, המתרגם את המובאה במסמך T-S 13 J 21.2: 'אן יכשף אלשמוש ויבצר אן כאן' – 'שיפתח את השימוש ויראה'. גם כאן השימוש משקף ככל הנראה את תמצית הדיון המשפטי; T-S 16.370 (בעברית): 'כתבנו בידו שימוש בית דין זה להיות לו לזכות ולראיה

שטרות,⁹³ פשרות,⁹⁴ אישור עובדות ורישום אינוונטר,⁹⁵ ייפוי כוח ומינויים מטעם ראשי

ולאספליה' (=אספליאה, מעין אישור בהצהרה [ראה: דברים רבה, כי תבוא, פסקה א]). וראה גם: T-S 28.7 J 13, 'שימוש' הקשור ככל הנראה לתביעה בנוגע לירושה: 'פאכרג אלשמוש פ>א<גדנא פיה אנה קבץ מן גמיעהם אלתמן'; ENA 4011 f. 60 (גיל, הקדשות [לעיל, הערה 87], עמ' 211): 'חצ'ר מן אתבאת שהאדתה אכרה הדא אלמחצ'ר' – תביעה בנוגע להצהרה שנעשתה בשבועה לשלם קנס להקדש. על כתיבת תזכיר של סכסוך משפטי בידי זקני הקהל ראה: T-S 13 J 16.3 (פרסמה פרנקל [לעיל, הערה 24], עמ' 511–512): 'זכתבו אל מחצ'ר משרוח בגמיע קצתהם'. כתיבת 'מחצ'ר' על ידי שיוך (=זקנים) הייתה מקובלת. ראה גם להלן, הערות 98, 99 בסופן.

93 כפי שעולה מן המסמכים, כתיבתם של 'המחצ'רים' לזיכרון עדות לצורך שימוש עתידי (להיות בידי לזכות ולראיה) הייתה השימוש הרווח והרגיל. ראה, למשל, T-S 13 J 19.12: 'וקד אכדת כט שאהד במחצר במא פעלוה אלתננין'; T-S NS 145.15 (פרסם, בתרגום עברי בלבד, גויטיין [לעיל, הערה 22], עמ' 95–96): 'זמי שיווע ביניהם עדות יכתבו שימוש ושימו העדים חתימותיהם בו ושלוה אותם אלינו וכמו כן הודיעונו בשימוש מי הוא אשר הגיש תלונה נגד בעל דינו בדיני הגויים'. אף מצאנו 'זיכרון עדות' רשומים ב'מחצ'ר' בעניינים מגוונים: עדות בנוגע לסכסוך ממוני בין שניים, T-S 8 J 4.2: 'זשהד מן תרכת כטה פי הדא אלשימוש'; עדות בנוגע לבעלות על קרקע וגבולותיה שיש לגביה סכסוך, T-S 8 J 5.9; וראה גם: ENA 4011 f. 32, 'מחצ'ר' בנוגע לזכויות בקרקע: 'שהאדה זוכות ענד בעץ אצחאבנא וארן. [...] אסתמאעהא ואתבאתהא לי פי מחצר'; עדות בנוגע לתביעת בעלות ברכוש המצהירה על גבולות מקרקעין, T-S 8 J 4.13 (המשכו T-S 20.92, פורסמו בידי ש"ד גויטיין, 'בתי יהודים בערים דמשק וצור', ארץ ישראל, ח [תשכ"ו], עמ' 289–292); עדות בנוגע לנכסי מקרקעין (חקוקהא) השייכים להקדש, T-S 6 J 11 (גיל [לעיל, הערה 87], עמ' 452): 'נקול נחן אלשהוד אלוצ'עין כטוטנא אכר הדא אלמחצ'ר... אלדי פי דאר אלהקדש... אנה[א] מן חקוקהא[א]... ובדלך שהדנה...'; עדות על הודאה בחוב, T-S 8 J 29.5: 'מחצר גאר... וכתב האה עלי נפסה כתאב דין לאגאל מעלומה'; תיאור סכסוך הקשור להטלת חרם בנוגע לחובות, T-S 18 J 1.11 (פרסם גולב [לעיל, הערה 25], עמ' 44–55); עדות מפי המצהיר המשחררת את בעל הדין מאחריות למאסרו של המצהיר ומהנזק שנגרם לו, T-S 18 J 1.22: 'נקול נחן אלשהוד... אכר הדא אלמחצ'ר... נעלם אן ליס ללשיך אבו אלמפצל פי חכם עמאר [שי עלקה] ולמא אלתמס מנא אחכאת מא עלמנאה ותחקנא...'; עדות בענייני ציבור, ENA 4020 f. 6 (פרסם גיל [לעיל, הערה 24], ב, עמ' 313–314): 'זכתבהם] מחצ'ר שהד פיה אול יום ת' רגל והם עלי אלאשהאד פיה' (=זכתבו מסמך וחתמו בו את עדותם ביום הראשון ת' איש והם ממשיכים לחתום בו את עדותם); כתיבת עדות שיוכלו להעיד עליה אם יתבקשו לכך בעתיד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^o577.3, מס' 83 (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 24], עמ' 274): 'זלם יכתב להא עדות בה פכתבנאהא פי הדא אלשמוש אדא אלתמסת פי וקת מן אלאוקאת שהדנא בה'; עדות בדבר מצב השדות, ככל הנראה בנוגע לעיבור השנה, T-S 12.147 (פרסם גיל, שם, ב, עמ' 543–544): 'זכתב כטה פי אלשהר אלמדכור אלאמ[ר] עלי[מא] פי הדא אלמחצ'ר'; עדות על הסכם פשרה בנוגע לערבות שניתנה לחוב, T-S Ar. 49.166 (פרסם גיל, שם, עמ' 704–712, ושם, עמ' 709: 'זכתב אלדין קררו ביניהם מחצ'ר [זיכרון עדות! גיל מתרגם: מעשה בית דין] בדלך ושהודו וחתמה וסלמוה אלי אלכצם וקומה אלחאכס ואתבתה'.

94 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^o577.3 (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 269–270): 'זאצלחו בינהמא פימא כאנא תחאכמא פיה וזאדעא כל מנהמא עלי אלאכר וסטר פי שימוש ולם יבת אלחכם פי דלך... ושימוש מתבות בינהמא'.

95 T-S 8 J 5.1c (פרסם וייס [לעיל, הערה 83], עמ' 196): 'פסאלנא אן בית דינא ללאלמנה אן כאן ללמתופא אתאת כארג ען מא אתבתנאה פי הדא אלשימוש תעלמנא בה...'. ואולי גם 'מחצר' הנזכר בקטע T-S 13

הקהל ומטעם גאונים,⁹⁶ מכתבים (רשמיים!) שנכתבו בדרך כלל מפי ראשי הקהל,⁹⁷ ופנקסי בית דין הכוללים תיאורים של הנושאים שעלו לדיון על כלליהם ופרטיהם. רובם ככולם נכתבו במסגרת של מסירת עדות (זיכרון עדות), ומעצם היותם 'שימוש', נכתבו למשמרת כדי להבטיח את רצף הדיון בעתיד או לשמש 'לזכות ולראיה' לאחד מבעלי הדיון בסכסוך משפטי עתידי, כלשון הרווחת בהרבה מן השטרות.⁹⁸ אלה היו בדרך כלל דפוסים דומים אבל אין הם זהים למה שמסר רס"ג ולאחריו ר"י הברצלוני ביחס לשטרי השימוש.

הגניזה מספקת לנו אפוא מגוון רחב של 'שימושים', ויש בה בבואה לדברי ר"י ברצלוני בספר השטרות, שהשימוש בשטרות אלה היה מגוון 'מפני שהוא מתהפך לכמה לשונות לפי הצורך'.⁹⁹ דוגמה טיפוסית ל'שימוש' שנועד למשמרת, כדי לשמש ביטחון מפני תביעה עתידית, נמצא בקטע גניזה המתאר בקשה של אישה מבית דין להעתיק את כתובתה. הבקשה נובעת ככל הנראה מחשש שמא יאבד שטר הכתובה המקורי, שאותו היא מוסרת למורשה כדי שיתבע מבעלה את הנדוניה והגט, והיא לא תוכל לתבוע את בעלה על ידי הצגתו בבית דין: 'ורגבת אלינא ננסכה ענדנא פי שימוש בית דין' (=וביקשה מאתנו שנעתיק אותו אצלנו בשימוש בית דין). 'שימוש' זה הוא העתקה של השטר ואינו נוגע לרישום זיכרון הדברים של הדיון כולו. הוא אינו בבחינת מעשה בית דין ובוודאי שאינו

J 3.4 הוא רשימת הסחורות והחפצים של סוחר יהודי שטבע בים, הנמסרים בידי הממונה על הירושות לבית הדין היהודי.

96 T-S J 2.78 (פרסם בידי גויטיין [לעיל, הערה 21], עמ' 167), הדין במינוי הרמב"ם לראש היהודים: [גרץ] הדא אלשמוש אלמבארך אלסעייד אלמופק אלסדיד ריאסה... (וראה גויטיין, שם, הערה 27: שימוש הוא מונח שגור בגניזה לציין מסמך משפטי); ENA 4020 f. 6; (פרסם גיל [לעיל, הערה 24], ב, עמ' 313-316), שבו נתן בן אברהם מספר על כתיבת 'מחצ'ר' (גיל מכהו: מעשה בית דין, ומתרגמו: שטר) בידי ארבע מאות אנשי דמשק, המכיר בראשותו כגאון של ישיבת ארץ ישראל: 'אגתמאע אהל דמשק... [וכתבהם] מחצ'ר שהד פיה אול יום ת' רגל והם עלי אלשהאד פיה... (לתרגום ראה לעיל, הערה 93); יפיו כוח משפטי (?): 'מחצר אלמתיל', ראה: T-S 16.284v (פרסם נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהי, ירושלים תשס"ו, עמ' 264).

97 ENA 2891 f. 33 (גיל [לעיל, הערה 24], ב, עמ' 287-289): 'יקול מן אתבת כטה פי הדא אלכתאב [ ] באמרה ומחצרה' (=מי שחתם שמו בכתב הזה [אומר?] בדברו ובמסמכו); T-S 10 J 29 f. 13 (גיל, שם, ב, עמ' 371-374), עצה שנתן שלמה בן צמח לאפרים בן שמריה: 'ותכתב מחצ'ר בשם] שיון אל[מ]צריין' (גיל, שם, מתרגם: 'מעשה בית דין', אך נראה יותר שמדובר במעין מכתב תשובה רשמי).

98 ראה למשל התעודה שפרסם גויטיין (שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 269), ובמיוחד נוסח התעודה שפרסם שם, עמ' 274, שלמקבל המתנה ניתן שטר ואילו לנותנת המתנה נמסר רק 'שימוש', ובו הבטחה שתיתן עדות לטובתה אם תבקשה בעתיד: 'ותכתבו אותה בשימוש זה אם תבקש היא בזמן מן הזמנים נעיד בה'.

99 ר"י ברצלוני, ספר השטרות (לעיל, הערה 11), עמ' 91.

פסק דין¹⁰⁰ ואולם, הוא קרוב לתפקיד שממלא השטר בחיבורו של רס"ג – מסמכי רישום והעתקה המשמשים לשם זכות וראיה, שכמותם נמצאו בגניזה.¹⁰¹ כתיבת הכתובה כאן אינה דומה לכתיבת שטר כתובה בשטר המכונה 'כתובה דמירכסא', המצוי בקובץ השטרות של ר"י ברצלוני, מאחר שבמקרה שלפנינו מנסים למנוע מראש קושי במקרה שהכתובה תאבד, ואילו ב'כתובה דמירכסא' מנסים לשחזר את הכתובה שכבר אבדה על פי עדים או הודאה.¹⁰² כיוצא בזה, במסמך אחר אנו מוצאים כתיבת שימוש של עדות – התחייבות שניתנה לאישה במקרה שיתעורר סכסוך משפטי בעתיד: 'פכתבנא פי הדא אלשמוש אדא אלמתמסת פי] וקת מן אלאוקאת שהדנא בה... (=וכתבנו אותה [את העדות] בשמוש זה אם תבקש היא בזמן מן הזמנים נעיד בה).¹⁰³

הוסף על כל ה'שימושים' המפורשים האלה את מאות המסמכים שאין שם 'שימוש' או 'מחצ'ר' נקרא עליהם אבל למעשה הם כתובים לפי אותם דפוסים – בתוכן, בצורה, בסגנון ובמטרה. למעשה, ניתן לכלול את כולם תחת הכותרת 'שימוש' או 'מחצ'ר'.¹⁰⁴

100 CUL Or. 1080 J 140 (פרסם י' דוד, הגירושין בקרב היהודים על פי תעודות הגניזה ומקורות אחרים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, תש"ס, א, עמ' 138). נראה שהעתק שטרות, אימותם ושמירתם הייתה אף היא חלק מן הפרוצדורה המקובלת, אבל לא תמיד היא מכונה בשם 'שימוש'. ראה למשל: T-S 13 J 1.12 (פרסמה ברקת, יהודי מצרים [לעיל, הערה 24], עמ' 191–194): '...בעד אן וקפת עלי אלנסכה אלתי כתבת בחצתי וקאבלת עליה חרף חרף והדא שהאדתי (=אחרי אשר קראתי את ההעתק אשר נכתב בנוכחותי והשווייתי אותו אות באות זוהי עדותי). והשווה: BM Or. 5557 N f.12 (גיל [לעיל, הערה 24], ב, עמ' 611–613): 'כמו גע (?) מכתבו באימות נוסח השמוש!'. בתקופה מאוחרת יותר אנו עדים למנהג הרווח להעתיק שטרות (בלשון המקורות: הטפסה) כדי לתת למחזיק השטר ביטחון בנסיבות שונות. ראה 'שטר הטפסת השטר' בספר השטרות לר"י ברצלוני (לעיל, הערה 11), עמ' 44. ובפועל ממש ראה למשל: שו"ת הרא"ש (לעיל, הערה 28), כלל סח, סימן כא; שו"ת הריב"ש (לעיל, הערה 28), סימנים תיג–תטו; שו"ת התשב"ץ, לעמבערג תרנ"א, ב, סימן עה, ועוד.

101 ראה למשל: גויטיין, שימושי בית דין (לעיל, הערה 23), עמ' 269, 272, 274. וראה: וייס (לעיל, הערה 83), ב, עמ' 196, בנוגע לרישום של חובות: 'אן כאן ללמתופא אתאת כארג ען מא אתבתנאה פי הדא אלשימוש' (T-S 8 J f. 1b).

102 ראה שטר כתובה דמירכסא אצל ר"י ברצלוני (לעיל, הערה 11), עמ' 35 (לא נמצא בספר העדויות והשטרות של רס"ג). והשווה עם 'שטרא דמירכסא' בחיבוריהם של רס"ג (שטר יט) ושל ר"י ברצלוני (שם), עמ' 32–35; הברצלוני אף מכנה את כתיבת שטר זה 'שטר שימוש'.
103 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^{577.3} (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 274–275).

104 ואמנם לעתים מתחלפות ביניהם הלשונות 'מחצ'ר' ו'כתאב' באותו עניין. ראה למשל: T-S 8 J 29.5, שתחילתו היא: 'קול מן סיתבת שהאדתה פי אספל הדא אלכתאב' (ובהמשכו חזרת הלשון 'כתאב'), ואילו בטיטה אחרת של אותו מסמך נאמר בתחילתו: 'מחצ'ר גאר בין ידינא נחן אלשהוד אלמסמון אספל הדא אלכתאב'. ובדומה לזה ENA 2891 f. 33: 'קול מן אתבת כטה פי הדא אלכתאב [ב אמרה ומחצרה אן למא כאן...!']

ואמנם, הנוסחאות השגורות בפתיחת נוסחי מסמכים מן הגניזה הן: 'שהדותא דהות באנפנא אנן שהדי דחתמות ידנא לתחתא'; 'חצ'רנא אנן חתומי מטה'; 'מעשה שהיה לפנינו אנו שני הדיינים הקבועים בפוסטאט'; 'אנו בית דין הקבוע בפוסטאט'; 'יקול מן סיתבת שהאדתה פי אספל הדא אלכתאב'; 'נקול נחן אלשהוד [אלמכ]תומין בהדה אלשהאדה', ועוד הרבה. נוסחאות מעין אלה מקבילות בסגנון לנוסחאות שמצאנו במסמכים המכונים במפורש 'שימוש' או 'מחצ'ר', כגון: 'נקול נחן שלשהוד אלכאתמין שהאדתנא אכר הדא אלמחצר' (T-S 18 J 1.22); 'יקול מן יתבת כטה פי אכרה הדא אלמחצר' (T-S 18 J 1.11); 'נקול נחן אלמתבתין כטוטנא אכר הדא אלמחצר' (T-S 13 J 6.27); 'יקול מן טרח כטה אכרה דא אלמחצר' (T-S 24.74); 'נחן אלואצעין כטוטנא פי אכרה דא אלמחצר' (T-S 20.92 + 8 J 4.13). לעתים רחוקות בלבד מופיע לשון 'שימוש': 'נקול נחן אלשהוד אלמתבתון כטוטנא פי הדא אלשימוש' (T-S 8 J 5.9), ועוד. לכאורה, אין כל הבדל בין שתי קבוצות המסמכים, אלה ששם 'מחצ'ר' או 'שימוש' עליהם ואלה החסרים מונח זה. כיוצא בכך גם הנוסח השגור בסיום המסמכים: 'למיהוי זכות ולראיה', שווה בדרך כלל בשתי קבוצות אלה.

3. 'מעשה בין דין', 'שימוש' ופסק דין

את שטרי השימוש למיניהם, רובם ככולם (מלבד חריגים מועטים), ניתן לראות כ'מעשי בית דין' ולהבדילם משטרות של פסקי דין, כפי שנסביר להלן.¹⁰⁵ ניתן להעריך שבכתיבה המסועפת והמגוונת של בתי הדין בתקופה זו, שכללה מנגנוני שימור למסמכי ולתעודותיה, היה שינוי רב לעומת מתכונת הכתיבה בתקופת התלמוד, שהתמקדה בעיקר בשטרות. תמורה זו הביאה לשינוי בהגדרה של 'מעשה בית דין', אם לא להלכה הרי למעשה, מהחלטות הקשורות לכתיבת שטרות או לפסקי דין בתקופת התלמוד למכלול הכתיבה המשפטית היוצאת מתחת ידיו של בית הדין, ובכללה 'שימושים' ו'מחצ'רים' למיניהם (אף שלא תמיד נתכנו בשם זה), שלא הייתה שגורה בספרות חז"ל. 'מעשה בית

105 לעתים תכופות המסמך פותח בלשון 'מעשה שהיה בפנינו', ולכאורה מדובר ב'מעשה בית דין', ועל כן ראו במסמכים אלה בדרך כלל 'מעשה בית דין'. ומאחר שהמונח 'מעשה' מתחלף לפעמים עם הלשון 'שימוש' או 'מחצ'ר', הסיקו שהם היינו הך. יתר על כן, לעתים רחוקות משתמשים בלשון מעשה בגוף המסמך או בגוף השטר, לקראת סיומו, כגון T-S 10 J 5.18, בנוגע לשטר שחרור (אברא): 'זכתבנא להם הדא אלמעשה ליכון באידיהם לליום ובעדה אריך ושירי וקיים'. וראה גם T-S 13 J 1.18: 'זאנא אדפעאה במחצר מנכס לתכתבו לי מעשה יבריני... וכתבנא לה הדא אלכתאב...! וראה גם: כ"י אוקספורד 2878.121 (פרסם ש' אסף, 'שטרות עתיקים מן הגניזה', תרביץ, ט [תרצ"ח], עמ' 213), בנוגע לשטר הורדה לנחלה: 'זכתבנא מעשה זה בכל מה דכתיב ומבואר ויהבנא יתיה לפלנית להיות בידה לזכות ולראייה'.

דין' איבד את משמעותו התלמודית המקורית, שממילא הייתה עמומה וחסרת הגדרה תאורטית מפורשת ובהירה, וקיבל משמעות רחבה הרבה יותר, שכללה בין היתר החלטות ביניים, כתיבת פרוטוקולים וזיכרון עדויות.

ייתכן שהרחבת תחומי הכתיבה של סופרי בית הדין היא שהביאה כבר את רס"ג לייחד שטר נפרד ל'פסק דין', שעיקר תכליתו הכרעה בסכסוך משפטי. פסק הדין נבדל מאותם רישומים-שימושים, שכן אין הם מציינים בהכרח את סופו של ההליך המשפטי, וקצתם אינם ככל הנראה 'מעשי בית דין' לפי מובנם התלמודי.¹⁰⁶ לכן גם אפשר להבין מדוע ה'שימושים' שנהגו בבתי הדין בתקופת הגניזה לא היו במתכונת הפרטנית שקבע רס"ג, אף שניתן למצוא מתכונת זו בתעודות גניזה שלא נתכנו 'שימוש' ולא היו אלא ככתיבה משפטית במסגרת הדיון המשפטי, שבספרות חז"ל לא נהגה בהיקף ובכמות כיוצא בה. רס"ג פתח לרווחה בפני סופרי בתי הדין ודייניו את דלת הכתיבה, וכך היא הפכה למכשיר שיכיווה רגלי של סופרי בתי הדין, אם כי לא לפי אותם דפוסים. 'רוח' השטר של רס"ג מרחפת במסמכי הגניזה אבל לא במתכונת של ה'שימוש' שלו.

יחד עם זאת, אין ספק שחידושו של רס"ג בכתיבת 'שימושים', ששיקף ככל הנראה רק חלק קטן מן המעבר מתרבות שבעל פה לתרבות שבכתב באותה תקופה, הושפע מן השימוש שרווח במשפט המוסלמי, בתאוריה ובפרקטיקה. ניתן לומר שרס"ג סלל את הדרך לכתיבת ההתדיינות שהתנהלה בין כותלי בתי הדין בהשפעת הפרקטיקה המוסלמית. עם זאת, ניתן לשער שגם לנגד עיניהם של ממשיכי דרכו עמדו הדפוסים המקובלים במערכת המשפט המוסלמית, ואף הם הכירו אותה היטב וניסו לחקותה, אלא שהם פעלו גם מכוח התקדים שהעמיד רס"ג בספר השטרות.¹⁰⁷

הטשטוש בין המושגים 'שימוש' ו'מעשה בית דין' נגרם בעיקר עקב השימוש הלא שיטתי במונח 'שימוש' (מחצ'ר) לגווניו בתקופת הגאונים ובתקופת הגניזה, ובשל היעדר הבחנות ברורות בין 'מעשה בית דין' ל'פסק דין' בתלמוד ובספרות הגאונים. מצב זה גרם

106 גם בקטע T-S 8 J 5.9 ניתן למצוא את ההבחנה בין 'שימוש' לבין 'מעשה בית דין', שהוא פסק דין. במסמך זה, לאחר כתיבת השימוש המתאר את זכויותיו בנכס המקרקעין, מבקש בעל הדין 'מעשה בקציה אלחאל', ובית הדין נענה לו: 'פאמר לה בכתב מעשה יכון בידה לזכות ולראיה ומא בעדה והדה נסכתה...', וכאן בא נוסח המעשה. דפוס זה דומה להבחנה שהייתה קיימת אצל המוסלמים בין 'מחצ'ר' לבין 'סיג'ל'; ראה להלן.

107 הביטוי 'מחצ'ר אלערבי' נמצא לעתים במסמכי הגניזה (Bodl. MS Heb. c 13 f. 12); פורסם בידי גיל [לעיל, הערה 24], ב, עמ' 447-448. גיל משער (שם, א, עמ' 139) שהוא נעשה בבית הדין המוסלמי. וראה גם T-S Ar. 51.111: 'זאן אלריס כתב מחצ'ר באלערבי'. כיוצא בזה נמצא הביטוי 'אלותיקה אלערביה' (T-S NS J 30); פורסם בידי, P. Lieberman, *A Partnership Culture*, Ph.D. dissertation, (Princeton University, 2007, p. 265).

לבלבול מסוים בקרב חוקרי הגניזה, וכבר עמד על כך מ"ע פרידמן במכתבו אלי.¹⁰⁸ חוקרי גניזה אחרים לא עמדו במדויק על טיבו של שטר השימוש – ייחודו, תפקידו והרקע להופעתו – ולא ניסו להתמודד עם היחס בין 'שימוש בית דין' לבין 'מעשה בית דין' במובנו התלמודי, הקשור בעיקר לכתובת שטרות. הם אף לא שאלו אם קיים הבדל כלשהו ביניהם לבין 'פסק דין', שנחשב בדרך כלל ל'מעשה בית דין'.

דומה שהחוקרים שדנו במסמכי הגניזה וההדירו אותם¹⁰⁹ לא עמדו על הגלגול שעבר המושג 'מעשה בית דין' מהופעתו התלמודית עד לימי הגאונים ולתקופת הגניזה, שבהם הופיעו ה'שימוש' וה'מחצ'ר'. הם עדיין ניסו לפרשו כמושג תלמודי ולהעניק לו את החותם המקובל והמוכר בספרות זו. אמנם, מבחינת ההגדרה הפורמלית של 'מעשה בית דין' הצדק עמם, שהרי כל מסמך היוצא מבית הדין, ובכלל זה רוב שטרי ה'שימוש', הוא מעשה בית דין. אין בתלמוד הגדרה מדויקת ל'מעשה בית דין', ועל כן ראו החוקרים בכל כתיבה משפטית של שימושי בית דין 'מעשי בית דין', מבלי שחשו צורך להבחין בין 'שימוש' לבין 'מעשה בית דין'.

אכן, החוקרים לא עמדו על ההבדל בין 'שימוש', שניתן כאמור לראותו בדרך כלל כ'מעשה בית דין', לבין פסק דין. רס"ג הוא הראשון שעמד על ההבדל ביניהם, ועל כן הקדיש כאמור שטרות נפרדים ל'שימוש' ולפסק הדין. ההבדל בין 'מעשה בית דין' לבין 'פסק דין' נתמך גם בדבריו של ר"י ברצלוני, והוא מצמצם את ההגדרה של פסק הדין ומבדילו מ'מעשה בית דין': 'ולשון פסק דין נוהג על כל מעשי בית דין שידונו בין שני בעלי דינין או בשטר כתובה. ותבע האחד מבית הדין לכתוב לו פסק דין במה שדנו לו צריכין הם לעשות...'¹¹⁰ כלומר, רק מקצת מעשי בית הדין הם בבחינת פסק דין, כשם שרק מקצת ה'שימושים' הם מעשי בית דין במובנם התלמודי.

לא רק את עצם ה'שימוש' או ה'מחצ'ר' ניתן להבין על רקע הפרקטיקה המוסלמית אלא גם את ההבחנה בין מעשה בית הדין והשימוש (מחצ'ר) לבין פסק הדין, המופיעה לראשונה אצל רס"ג. ההבחנה בין מושגים אלה הייתה נפוצה בחיבורי ההלכה המוסלמיים, בעיקר בספרי השטרות למיניהם, וחכמי ההלכה היהודים נחשפו אליה ללא ספק. אמנם בסופו

108 ראה לעיל, הערה 24.

109 ראה לעיל, ליד הערות 24–25.

110 ראה: ר"י ברצלוני, ספר השטרות (לעיל, הערה 11), עמ' 36. והשווה: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^{577.3} (פרסם גויטיין, שימושי בית דין [לעיל, הערה 23], עמ' 269–270): 'וסטר פי שימוש ולם יבת אלהם פי דלך' (=שכבר נכתב עליו שימוש אך לא נפסק בו עדיין הדין). על ההבדל בין שימוש לבין פסק דין כבר עמדו מספר חוקרים. ראה למשל: גולאק (לעיל, הערה 17), עמ' 296, הערה 2, שכתב: 'שטר שימוש בית דין היה נכתב בזמן שבית דין היו מאשרים איזו עובדא, ולא הוציאו פסק דין בענין זה'.

של תהליך, כפי שנראה להלן, חזרו השימוש ופסק הדין להיכלל בקטגוריה אחת ובכך חזרו למתכונת של 'מעשה בית הדין' התלמודי, אך תוכנו של המושג קיבל משמעות חדשה.

ו. 'שימוש' (מחצ'ר) ו'פסק דין' (סג'ל) בספרות השטרות המוסלמית

המוסלמים היו בעלי תודעה היסטורית מפותחת והדבר בא לידי ביטוי בחיבוריהם ההיסטוריוגרפיים. וכבר עמדו על כך החוקרים, שהיהודים למדו תחום זה מן המוסלמים. המוסלמים גם פיתחו ועיצבו את עולם הארכיבאות (הדיואן), ובין היתר הקפידו להעלות על הכתב את תוכן הדיונים המשפטיים לפרטיהם, כזיכרון דברים, ובכלל זה את מעשי בתי הדין בקשת רחבה של נושאים. כתיבה זו שיקפה בדייקנות, לפרטי פרטים, את מהלך הדיון המשפטי. המוסלמים גילו רגישות לכתיבה המשפטית על מגוון צורותיה כדי להבטיח את תקינות ההליכים המשפטיים. הם גם העבירו את משקל הכובד של ההליך המשפטי על כל ביטוי מהליכים שעיקרם בעל פה לפרקטיקה בכתב.

ניתן למצוא ביטוי למגמות הללו, שרווחו במערכת המשפטית המוסלמית, בקשת רחבה של סוגות מוסלמיות: אדב אלקאצ'י (חובות הדין), כתיבה שראשיתה כבר במאה התשיעית והייתה נפוצה לאחר מכן בקרב כל האסכולות המשפטיות; כתאב על דעוי ואלביינה (ספר על הטענות והתביעות) – חיבורים על פרוצדורה משפטית ועל סדרי הדין; כתאב אלשרוט ואלות'איק (ספרי שטרות ומסמכים) – דוגמאות של שטרות ושל מעשי בית דין. כמה מן החיבורים האלה כללו פרקים שכותרתם היא: 'כתאב אלמחאצ'ר ואלסג'לאת' (ספר על שימושים ופסקי דין). אף שלא מצאתי הבדלים מיוחדים בין האסכולות המוסלמיות השונות בנושא זה, הרי רוב החיבורים המתייחסים לכך במאות האחת עשרה והשתיים עשרה, כפי שייזכר הקורא, באו מקרב חכמי אסכולת שאפעי דווקא (שיראזי, מאורדי, נוי, אבן אבי אלדס ואחרים). חיבורים מוסלמיים אלה, כולל הכתיבה על 'מחאצ'ר ואלסג'לאת', רווחו כבר בתקופתו של רס"ג, וקרוב לוודאי ששימוש גירוי ומניע לכתיבתו של רס"ג ולכתיבתם של גאונים אחרים על שטרות בפרט ועל הנושאים הנלווים אליהם בכלל.

שטר השימוש נדון בספרות המוסלמית, בעיקר בספרות השטרות, באופן שכיח, ולעתים שימושו דומה בסגנון ובמינוח לאותם מקרים שבהם הוא נמצא במסמכי הגניזה. ואף שלא מצאתי בהם את המקרים הספציפיים שרס"ג התייחס אליהם, הרי שהרקע המוסלמי עמד ללא ספק ברקע שטר השימוש של רס"ג. שטר השימוש יוצר למעשה גשר בין שתי

שיטות משפט: מצד אחד, הוא משקף קליטה של הפרקטיקה המשפטית הנוהגת בסביבה המוסלמית, ומצד אחר, הוא שומר על הגבולות של הפרקטיקה המשפטית התלמודית ונותן מענה לדרישות ההלכה. גם המוסלמים הבחינו היטב בין השימוש לבין פסק הדין, דוגמת מה שמצאנו בספר העדויות והשטרות של רס"ג. לשם השוואה בין השטר של רס"ג וקטע הגניזה שיובא להלן לבין הספרות המוסלמית, בדקנו מספר חיבורים מוסלמיים שנכתבו בתקופת רס"ג וסמוך לאחריו, במאות העשירית והאחת עשרה. פה ושם נבדקו חיבורי ההלכה שנכתבו במאה השתים עשרה ואף מעבר לה, בהנחה שתפקיד השטרות ונוסחאותיהם נשאר יציב בדרך כלל ולא השתנה שינוי של ממש עם חילופי הזמן. לפי מיטב ידיעתי, הראשון המגדיר את ה'מחצ'ר' ואת ה'סג'ל'את' ומבחין ביניהם הוא אלג'צאצא (נפטר 370 [980]), שחי בימיו של רס"ג. בפירושו לכתאב אדב אל קאצ'י של אלכצאא (נפטר 261 [847]) הוא כותב:

אלמחאצ'ר כד'לך לאן אלמרעד אן יג'רי במחצ'ר אלקאצ'י אקראר או שהאדה או גיר ד'לך ממא יוג'ב ת'בות חק אלמדעי ואלמדעי עליה פית'בת אלמחצ'ר עלי ד'לך קבל אן יחכם בשיא מן ד'לך עלי אלמדעי עליה. ואמא אלסג'ל'את פאנמא תכון בעד אנפאד' אלחכם לאנה יכון בעד מא קצ'י עלי אלמדעי עליה באלחק פיתב: אני קד חכמת עלי פלאן בן פלאן לפלאן בן פלאן בכד'א וכד'א וסג'ל בד'לך אלחכם.¹¹¹ [תרגום: וזיכרון הדברים (=שימוש, מחצ'ר) כך: היות שהכוונה בו שאם אירעה בנוכחות השופט הודאה או עדות או בדומה להם, ממה שמחייב קיום זכות התובע והנתבע, אז צריך להתקיים זיכרון דברים על כך לפני שיפסוק [השופט] על עניין כלשהו בכך כנגד הנתבע. ובנוגע לפסקי דין (סג'ל'את), הרי הם באים לאחר קיום פסק הדין, מאחר שהם מתרחשים לאחר שפסק [השופט] נגד הנתבע בצדק. והוא כותב: אני פסקתי נגד פלוני בן פלוני לטובת פלוני בן פלוני בכך וכך וזוהי נרשם פסק הדין.]

הבחנה דומה, אם כי בסגנון מעט שונה, נמצאת אצל מאורדי, מחכמי אסכולת שאפעי (נפטר 450 [1058]), בחיבורו אדב אל קאצ'י:

פאמא אלמחצ'ר: פהו חכאיה אלחאל ומא ג'רי בין אלמתנאזעין מן דעוי ואקראר ואנכאר ובינה וימין, ואמא אלסג'ל: פהו תנפיד' מא ת'בת ענדה ואמצ'אה מא חכם בה פהד'א פרק מא בין אלמחצ'ר ואלסג'ל.¹¹²

111 אבו בכר אחמד אבן עמר אלשיבאני אלמערופ באלג'צאצא (נפטר 370 [980]), כתאב אדב אלקאצ'י, קהיר 1978, עמ' 58-59.

112 אבי אלחסן עלי בן מחמד בן חביב אלמאורדי, אדב אלקאצ'י, ב, בגאדא 1972, עמ' 74. ובהמשך הוא

[תרגום: ובנוגע לשימוש (=זיכרון הדברים) הוא סיפור המקרה ומה שאירע בין בעלי הדין בנוגע לתביעה, הודאה, הכחשה, ראייה ושבועה. ופסק הדין והוא פסק מה שהוכח אצלו (=השופט) ואישר את מה שפסק בו וזהו ההבדל בין שימוש לבין פסק דין].

חכם הלכה מוסלמי נוסף שחי סמוך לזמנו של רס"ג, ואף דמה לו באופי הכתיבה, הוא טחאוי (נפטר 321 [933]), שמקום מושבו העיקרי היה במצרים, שבה היה מקום מגוריו הראשון של רס"ג. בין יתר חיבוריו, הקדיש טחאוי חיבור שלם לנושא דיונו: כתאב אלמחאצ'ר ואלסג'לאת (ספר השימושים והרישומים [=פסקי הדין]).¹¹³ בחיבור אחר

מדגים את הנוסח של כל אחד ואחד מן השטרות האלה. מדבריו עולה שהיו אצל השופטים מנהגי כתיבה שונים ('ערפם ועאדתם פיהא', שם, עמ' 73), והם הוזהרו שלא ללכת בעקבותיהם ('יבגי אן תכון מתבעה למה פי אלכ'רוג' ען ערפם ועאדתם פיהא מן תוג'ה אלט'נון ווקוע אלאשתבאא'). ואמנם, היו ככל הנראה שופטים שלא שמרו על ההבחנות בין זיכרון דברים לבין פסק דין וערבבו ביניהם (עמ' 74): 'פאן ד'כר פי אלמחאצ'ר תנפיד' אלחכם ג'רי מג'רי אלסג'ל פי אלמעני ואן כ'לאפה לפט'ה פי אלאבתדאא ואסתגני [בה] ען אלסג'ל. ואן ד'כר פי אלסג'ל חכאיה אלחאל ג'רי מג'רי אלסג'ל פי אלמעני, ואן כ'אלף לפט'ה פי אלאבתדאא ואסתגני'. כבר טחאוי (לעיל, הערה 29), עמ' 1086, הצביע על חילופי מנהגים ששררו בין בצרה לבין בגאדא בעניינים אלה.

113 ראה: וכין (לעיל, הערה 33), עמ' 12, הערה 1; עמ' 24–27. וראה גם שם, עמ' 11, על ההבחנה בין 'מחאצ'ר' לבין 'סג'לאת' – המונח הראשון נועד לרישום ההליך שהתנהל לפני הקאצ' (פרוטוקול הדיון), והמונח השני – לרישום פסקי הדין והכרעות השופט (בלשון הערבית-היהודית משתמשים לעתים במונח 'סג'ל' לציון צו של השלטון; ראה: פרנקל [לעיל, הערה 24], תעודה 84, עמ' 300, וראה גם שם, עמ' 188. לעניין זה ראה גם: האנצקלופדיה של האסלאם, מהדורה חדשה, 9, עמ' 538, ערך Sidjill; וכן: W.B. Hallaq, 'The Qadi's Diwan (sijill) before the Ottomans', *al Qantara*, 20 [1999], pp. 415–436. חיבורים בשם זה היו נפוצים במאה התשיעית ומיוחסים, בין היתר, גם למחבר בן המאה התשיעית מחמד אבן סמאע אלתימי (ראה: וכין, שם, עמ' 17 והערה 6), לקוטייבה אבן זיאד (שם, עמ' 18), וכן לבני זמנו הסמוכים של טחאוי – אבו בכר אבן קוטייבה (שם, עמ' 21) ואבו כאזים עבד אלחמיד אבן עבד אלעזיז (נפטר 241 [904]; שם, עמ' 22). טחאוי עצמו מזכיר מחברים שקדמו לו, כגון: איסי אבן אבאן ועבד אלחמיד אבן עבד אלעזיז, שנזכר לעיל, וכן את חיבורו של אבן אלכצאף. הצמד 'מחאצ'ר' ו'סג'לאת' שכיח בספרות ההלכה המוסלמית לכל תקופותיה. ראה למשל: אלקאסם עלי אבן מחמד אלסמאני (נפטר 399 [1009]), רוצ'ת אלקצ'אה וטריק אלנג'אה (חיבור מן הענף של אדב אלקאצ'א), א, בגדד 1970, עמ' 112, 117, הכותב ש'על סופר בית הדין ללמוד [כתיבת] פרוטוקולים ופסקי דין' ('ויבגי לה אן ידרס אלמחאצ'ר ואלסג'לאת'); אבן אבי אלדס (נפטר 642 [1244]), כתאב אדב אלקצ'אא, בגדד 1983, עמ' 345: 'ח'מ יתצפח דיואן אלחכם אלד'י כאן ענד אלחאכם קבלה מן אלמחאצ'ר ואלסג'לאת'; וראה להלן, בהערה הבאה. בחיבורים אחרים של מוסלמים שפעלו בסמוך לזמנו של רס"ג לא מצאתי לפי שעה חומר מספיק התורם לידיעותינו על השימוש במונחים אלה, מלבד עצם ההבחנה ביניהם והגדרתם, אף שיש בהם תיעוד בקשת רחבה של נושאים הדומים בהיבטים רבים לכתיבה של גאוני בבל, ולאחריהם – של סופרי בתי הדין במצרים. ראה למשל: מחמד אבן מחמד אלאמוי אלמערורי באבן אלעטאר (נפטר 499 [1106]), כתאב אלות'אאק אלסג'לאת, מדריד 1983, המשקף את מנהגי הכתיבה בקורדובה שבספרד. המחבר דן בשטרות ('ותאאק') עד עמ' 514, ומעמוד זה ואילך הוא דן לסירוגין ב'ותאאק' וב'סג'ל'.

שלו, כתאב אל שרוט אלכביר, ובמהדורתו המקוצרת של החיבור, כתאב אלשרוט אלצגיר, הוא ייחד פרק נפרד לכל אחד מן המונחים הללו.¹¹⁴ עולה מדבריו שתכלית ה'מחצ'ר' היא כתיבת פרוטוקול במגוון רחב ביותר של עניינים, בדרך כלל לפי דרישת אחד מבעלי הדין. וכך כתב בפתח הפרק 'כתאב אל מחצ'ר': 'ת'מא יאמר כאתבאה באכתתאב מחצ'ר פימא סאלה אלמדעי אכתתאב אלמחצ'ר לה פיה פיכתב...'. (=לאחר מכן יבקש (השופט) מן הסופר לכתוב פרוטוקול בהתאם למה שביקשו התובע ויכתוב לו).¹¹⁵

(ת'סג'יל אלקאצ'י), ואילו הלשון 'מחצ'ר' אינה מופיעה בחיבור כלל. אלקאסם עלי אבן מחמד אלסמאני, בחיבורו רוצ'ת אלקצ'אה וטריק אלנג'אה, שם, משתמש במושגים אלה כדבר מקובל אבל אינו מגדיר אותם. ישנם חיבורים מן הענף של אדב אלקאצ'י מאותה תקופה שאינם מתייחסים לסדרי הרישום בבית הדין כלל. ראה למשל: אבו אלעבאס אחמד אבן אחמד אלטברי אלמערופ באבן אלקאס (נפטר 335 [947]), אדב אל קאצ'י, סעודיה 1989.

114 ראה: טחאוי (לעיל, הערה 29), ב, כתאב אלמחצ'ר, עמ' 913–1084; כתאב אלסג'ילא, עמ' 1084–1156. ההפרדה בין המושגים ותפקידים השונה עוברים כחוש השני בכל הספרות המוסלמית. ראה למשל: אבן אסחאק אלשיראזי (נפטר 475 [1083]), אלמהד'ב, בירות 1996, ה, עמ' 564: 'ואן סאלה אן יכתב לה מחצ'רא פי הד'ה אלמסאאל כלהא והו אן יכתב מא ג'רי ומא ת'בת בה אלחק... ואן סאלה אן יסג'ל לה והו אן יד'כר מא יכתבה פי אלמחצ'ר וישהד עלי אנפאד'ה ויסג'ל לה...'. ובדומה לזה אצל נווי (נפטר 676 [1278]), רוצ'ת אלטאלבין ועמדת אלמפתין, 1985, יא, עמ' 139–140: 'ואן סאלה אחד אלמחצ'רין אן יכתב לה מחצ'רא במא ג'רא ליחתג' בה אד'א אחתאג'... ואן טלב אן יכתב לה בה סג'לא פעלי אלתפציל ואלכלאף אלמד'כור פי כתאבה אלמחצ'ר... פאלמכתוב מחצ'ר וסג'ל אמא אלמחצ'ר פצורתה... ואמא אלסג'ל פצורתה'. וראה גם: אבן קדאמה (נפטר 620 [1223]), אלמג'ני [ללא ציון מקום ותאריך], יא, עמ' 431–435: 'ואמא אן סאל צאחב אלחק אלחאכס אן יחכס לה במא ת'בת פי אלמחצ'ר לזמה אן יחכס לה בה... פאן טאלבה אן יסג'ל לה בה והו אן יכתב פי אלמחצ'ר וישהד עלי אנפאד'ה סג'ל לה...'. סמרקנדי אבן נצר מקדיש לנוסחאות הנגזרות ממונחים אלה כמעט ספר שלם, והוא כולל בין היתר הנחיות לסופר בית הדין כיצד לכתוב 'מחצ'ר' בכל נושא ונושא, בדומה לקטע הגניזה שלפנינו. ראה: אחמד אבן מחמד אבן עבד אלג'ליל אבן אסמאעיל אבו נצר אלסמרקנדי (נפטר 550 [1155] בקירוב), רסום אלקצ'אה, בגדד 1985, עמ' 34–48, 51, ובמיוחד עמ' 163, על הגדרת ה'מחצ'ר': 'אן אלמחצ'ר מבניה עלי אלדעאוי ולא בד מן חכאיה אלדעוי פי אלמחצ'ר...'. והשווה: הנ'ל, כתאב אלשרוט ואלות'אאק, בגדד 1988, עמ' 81, 174–175. תיאור קצר של נוסח שני המונחים נמצא בחיבורים מאוחרים יותר. ראה למשל: זין אלדין אלמליכ'ר (נפטר 987 [1579]), אעאנה אלטאלבין [ללא ציון מקום ותאריך], ד, עמ' 228: 'אלמחצ'ר ג'מע מחצ'ר והו מא יכתב פיה חצ'ר פלאן ואדעי עלי פלאן אלי אאחר מא יקע מן אלכ'צמין מן גיר חכס ואלסג'ילא ג'מע סג'ל לה והו מא יסג'ל פיה ואלחכס בעד אלדעוי' (וכן בחיבור הרשום בהערה להלן). ישנם חיבורים שבהם חסר המונח 'מחצ'ר' ובמקומו משתמשים במונח 'תקייד' (רישום). ראה למשל: מחמד בן עיסי אלמנאצ'ף (נפטר 620 [1223]), תנביה אלחכאם, תוניס 1988, עמ' 201, ושם הכותרת היא: 'פי תקייד אלמקאלאת ועקד אלסג'יל'. ובגוף הפרק הוא כותב: 'מא יכון פיה מנפעא לאחד אלכ'צמין פואג'ב עלי אלקאצ'י תקייד ד'לך ענדה... ואד'א קמל אמר אלכ'צומת אלמתטאלות ונפד' אלחכס, וטלב אחד אלכ'צמין אלסג'יל בה... פליסג'ל בד'לך וית'בתה פי דיואן חכמה אן שאא אלה תעאל'.
טחאוי (לעיל, הערה 29), ב, עמ' 913.

לעומת זאת, ה'סג'לת' הוא תמצית ההכרעה השיפוטית, ואף הוא נכתב לפי בקשת התובע:

פסאלה אן יכתב לה בקצ'אה בד'לך עלי אלמדעי עליה סגלא ליכון לה עליה חג'ה בד'לך, פאן אלקאצ'י יג'בה אלי ד'לך; לאן ד'לך מן חקוקה ולאן פיה מא יעינה עלי אלמטאלבה בסכה אלאול וזיאדה עלי אלח'ה אלתי כאנת בסכה אלאול עלי אלמדעי עליה פי דינה.¹¹⁶

[תרגום: וביקשו התובע שייכתוב לו בהכרעתו בזה כנגד הנתבע פסק דין, שיהיה בידיו ראיה בזה, והשופט יעשה כדבריו, היות שהדבר הוא מזכויותיו [של התובע] והוא מה שסייע בידו בתביעתו במסמך הראשון, ותוספת ראיה כנגד הנתבע בחובו, נוסף על המסמך הראשון].

במקום אחר באותו חיבור הוא מתאר את סדרי הכתיבה באופן כללי, ותיאור זה מופיע במקומות נוספים בחיבור:

וינבגי ללקאצ'י אן יתכד' כאתבא מן אהל אלעפאפ ואלצללאח ת'ם יעקדה חית' ירי מא יכתב ומא יצנע, ת'ם יכתב כ'צומה כל כ'צמין ומא כאן בינהמא מן אלשהאדה פי צחיפה ת'ם יטויהא ויכזמהא, ת'ם יכ'תמהא בכ'אתמה, ת'ם יכתב עליהא כ'צומתה פלאן ופלאן פי שהר כד'א מן סנה כדא, ויגעל כ'צומתה כל שהר פי קמטר עלי חדה...¹¹⁷

[תרגום: וראוי לשופט שייקח סופר מבין האנשים הצנועים והכשרים וישיב אותו כדי שיוכל לראות מה הוא כותב ומה מעשיו, ולאחר מכן יכתוב כל תביעה של המתדיינים ומה שאירע ביניהם לפי העדות במגילה, ויקפל אותה ויקשור אותה ולאחר מכן יחתום אותה בחותמתו ולאחר מכן יכתוב עליה תביעת פלוני ופלוני בחודש פלוני בשנה פלונית ויניח במגרה נפרדת].

לכתיבה המוסלמית במסגרת הדיון המשפטי יש מסורת ארוכה הנמשכת עד ימינו. היא מנוסחת באופן כללי בסעיף 1814 לקובץ החוקים האזרחי העות'מאני, מג'לת אחכאם אלעדליה (קובץ דיני הצדק).¹¹⁸ בספר זה, הדן בחובות השופטים, בסעיף המבאר את עיקרי התפיסה המוסלמית ביחס לכתיבה בעת הדיון המשפטי, נאמר: 'השופט קובע ספר

116 שם, עמ' 1084.

117 שם, עמ' 329.

118 בתרגומו של גד פרומקין, ירושלים תרפ"ח.

זיכרונות בבית המשפט ורושם בו, בדרך שיש בה משום ערובה מפני מעשי זיוף ומרמה, את התעודות והשטרות היוצאים מתחת ידו, וישתמש באמצעי זהירות לשמור על הספר.¹¹⁹

ז. הזיקה בין ה'שימוש' בספרות הגאונים למשפט המוסלמי

מן האמור למעלה עולה, שהזיקה בין הכתיבה המשפטית היהודית בתחומי הפרוצדורה המשפטית לפרקטיקה המוסלמית באה לידי ביטוי בשלושה מישורים, כולם סמויים במידה רבה מן העין: במעבר מדיונים שעיקרם בעל פה למציאות של כתיבה; בעיצוב קובצי שטרות, מיונם ופרסומם; ובגיבוש כללים ספציפיים לכתיבת השטרות. אמנם הבסיס לשלושת המישורים האלה, בעיקר בכל הנוגע למגוון השטרות ולהקפדה על ניסוח דרכי הכתיבה, כבר נמצא בתלמוד. ואולם, המגע עם התרבות המוסלמית ובעיקר עם ההלכה המוסלמית העצים תופעות אלה והביא למספר חידושים בפרוצדורה המשפטית שהתנהלה בין כותלי בית הדין היהודי, וכבר עמדנו על תופעות אלה במקום אחר.¹²⁰

ההשוואה להלן תתמקד בעיקר במישור השלישי – חידוש שטר השימוש מבית מדרשו של רס"ג, שהוא במידה רבה תוצר של השינוי ההדרגתי שחל בשני המישורים הראשונים: מעבר לתרבות הכתיבה והתמקדות בקובצי שטרות. אמנם, לפי שעה לא מצאתי בשטרות המוסלמיים מקבילה זהה לתוכן שטר השימוש של רס"ג, אבל שטרות מתאים למסגרת הכתיבה הכללית שלהם ובעיקר לעצם ההבחנה בין 'מחצ'ר' לבין 'סיג'ל', והדבר בולט במיוחד בחיבוריו של טחאוי, בן זמנו של הגאון. החידוש של שטר השימוש ושל הדוגמאות והכללים הנלווים לכתיבתו, וכן ההבחנה בין 'שטר שימוש' לבין 'פסק דין', משקפים את הפרקטיקה המשפטית המוסלמית של התקופה.

כפי שראינו למעלה, במרבית ספרי השטרות של המחברים המוסלמים, ובכללם מחברים בני זמנו של רס"ג, עוברת כחוט השני ההבחנה בין כתיבת פרוטוקול (מחצ'ר), שאינו מציין לשטר מסוים ונועד לאימות עובדות וקביעות (הודאות, טענות בעלי הדין וכיוצא באלה), לבין פסק דין (סיג'ל, סיג'לת), הכולל את תמצית המקרה ובסופו את

119 וראה גם שם, סעיף 1738. במרוצת ימי הביניים הוקדשו לנושאים אלה חיבורים מיוחדים, דוגמת חיבוריהם של ברהאן אלדין אבראהים אבן פרחון אלמאלכי אל אנדלוסי (נפטר 799 [1397]), תבצרת אלחכאם פי אצול אלאקצ'יה ומנאהג' אלאחכאם, קהיר 1986; עלא אלדין אבי אלחסן בן ח'ליל אלטרבלסי, מעין אלחכאם פי מא יתרדד בין אלכ'צמין מן אלאחכאם, מצרים 1973; אבן חג'ר אליהיית'מי אלמכי (נפטר 972 [1565]), תחפאת אלמחתאג' בשרח אלמנאהג', מצרים 1882. וראה: חלאק, דיואן הקאצ'ים (לעיל, הערה 111), הערה 20.

120 ראה ספרי על משפט משווה יהודי מוסלמי (לעיל, הערה 32).

הכרעת הדין. בשניהם הכתיבה נעשית לפי יזמת בעלי הדין, כמו פסק הדין התלמודי.¹²¹ אמנם, ההבחנה המוסלמית אינה הולמת במדויק את המסורת התלמודית, שכן התלמוד מכיר רק במונח 'מעשה בית דין', ולפי התפיסה המקובלת הוא משמש אכסניה לכל החלטות בית הדין, ופסק דין בכלל זה. ואולם, היא מקבילה לניסיון הראשון שנמצא בספרות הגאונים – ספר העדויות והשטרות של רס"ג – להבחין בין שטר שימוש, שניתן אולי לראותו כ'מעשה בית דין בעל גוון מיוחד', לבין פסק דין. עם זאת, הניסיון להבחין ביניהם לא צלח והגבולות ביניהם נשארו מטושטשים ולא היו ברורים דיים.

על רקע זה ניתן להבין מדוע לא השתרש המונח פסק דין בספרות הגאונים ובתעודות הגניזה ולא היכה בהם שורשים. הדרך המעשית שנמצאה לשילוב בין ה'שימוש' לבין פסק דין כתוצאה מהחדרת המונח החדש, 'מחצ'ר', לתוך מערכת המושגים התלמודית הייתה לחזור ולכתוב במסמך אחד את טענות הצדדים, את מהלך הדיון ואת פסק הדין, בדומה ל'מעשה בית הדין' התלמודי, שאף הוא כלל את שניהם. ואולם, תוכנם בתקופה הבתרא תלמודית השתנה והתרחב וכלל גם כתיבת פרוטוקולים של הדיון המשפטי לצד החלטות ביניים והעתקת שטרות, שנועדו להבטיח את זכויותיו של אחד מבעלי הדין. למעשה, גם המוסלמים לא תמיד הקפידו להבחין בין השניים.¹²² השילוב של 'שימוש' ופסק דין במסמך אחד המשיך את המסורת התלמודית של 'מעשה בית דין', שכלל את שניהם, מצד אחד, ותאם את הפרקטיקה המשפטית המוסלמית, שכללה בין היתר כתיבת פרוטוקולים משפטיים ומסמכים אחרים, שלא נכללו ב'מעשה בית דין' התלמודי, מצד אחר.¹²³

בנוסף להקבלות אלה, ישנה הקבלה בין הדרישה הנזכרת בכמה מקומות בחיבורו של

121 ראה דברי רס"ג בספרו (לעיל, הערה 2), שטר פסק דין (שטר כט); ולאחרי מה שכתב ר"י ברצלוני בנוגע לאותו השטר. שניהם מדגישים שהפסק נכתב לפי בקשת אחד המתדיינים, דבר שכיח בשטרות המוסלמיים. על הלשון 'סג'ל' במשמעות של פסק דין המשמש ראיה, ראה: טחאוי (לעיל, הערה 29), ב, עמ' 776, 923, 1013–1014, ועוד. הנוסח הרגיל הוא 'ויסג'ל לה בה'; 'ויסג'ל להא בהא סג'לא'; 'אן יסג'ל לה במא עליה פיה מנהא ובמא קצ' לה בה פי ד'לך'. וראה מקורות נוספים לעיל, בהערות 24, 29. כבר הדגשנו לעיל שרס"ג מבחין בחיבורו בין שטר שימוש לבין שטר פסק דין (שטר כט: 'פצל אלקצ'א'), וכל אחד מהם זוכה לשטר מיוחד. אף פסק דין נכתב לפי בקשת בעל הדין ותיאורו קרוב לזה שבחיבורים המוסלמיים, בתוספת ייחודית של רס"ג בשטר זה (שטר כט), שעל השופטים להוכיח 'בראיה כל מה שפסקו בו מן ההלכה'.

122 ראה לעיל, הערה 107.

123 בשטר פסק הדין מכנה ר"י ברצלוני (לעיל, הערה 11), עמ' 36, את שטר פסק הדין והדומים לו בשם 'מעשה בית דין': 'ולשון פסק דין זה נוהג על כל שטרי מעשה בית דין שידונו בין שני בעלי דינים או בשטר כתובה...'. ואילו בשטר קבלת עדות (שם, עמ' 88) הוא מגדיר 'מעשה בית דין': דיינים שפירשו 'שלעשות דין ישבנו הרי מעשיהם כמעשה בית דין', ואם לא פירשו 'שלעשות דין ישבנו אינו כמעשה בית דין אלא עדות בעלמא העידו'.

רס"ג לדרישת המוסלמים לדייק בכתיבת שטרות. לדוגמה: 'עלי לומר שמטרת הספר הזה היא [להשיג] דיוק בניסוח מילות העדים בעדות בדיבור ובכתב'.¹²⁴ אמנם ברור שהוא הולך כאן בעקבות התלמוד, אך עדיין יש בדבריו הקבלה לתרבות הסביבה ולפרקטיקה המשפטית שנהגה בה, וניתן לומר שלכל הפחות היא משמשת מניע או גירוי לכתיבתו בנושא זה.

לא רק את חידושו של 'שטר שימוש בית דין' בקובץ השטרות של רס"ג, המבטא את הרחבת תחומי הכתיבה במסגרת הדיון המשפטי, ניתן לפרש על רקע הזיקה לפרקטיקה המוסלמית של זמנו. גם בקטע הגניזה שלפנינו, שייתכן שמחברו נמשך אחר חיבורו של רס"ג, ניתן לזהות כמה הדגשות המשקפות זיקה לפרקטיקה המוסלמית.

בקטע הגניזה נזכרות שתי דרישות המופנות לשופט (או לסופר בית הדין) בעת כתיבת זיכרון הדברים. האחת, הצהרה של השופטים שבעלי הדין והעדים אינם מוכרים להם;¹²⁵ והאחרת, זיהוי בעלי הדין והעדים ותיאור ייחוסם (נסב).¹²⁶ דרישות אלה מופיעות דרך שגרה בחיבורו של טחאוי, אלשרוט אלצגיר, ושכיחות בחיבורים מוסלמיים נוספים. אמנם מחבר הקטע שלפנינו נתלה באסמכתאות תלמודיות לביסוס דבריו, אבל יש מקום רב להניח שהמניע לכתיבתו והמסגרת שבה הוצעו דבריו נקבעו לפי הפרקטיקה המוסלמית שהייתה מקובלת בימיו.

בנוסף להקבלות אלה, המופנות לכותב השטר, ניתן להצביע על ארבע הקבלות נוספות בין החיבורים המוסלמיים לבין קטע הגניזה שלפנינו. הראשונה, כתיבת שטר שימוש בדיני נפשות בקטע הגניזה שלנו, המצויה גם בחיבורו של טחאוי;¹²⁷ השנייה, ההדגשה שהכתיבה נעשית לפי דרישת אחד מבעלי הדין;¹²⁸ השלישית, דיון במקרים שבהם סמכות השיפוט עוברת משיבה לשיבה או משופט לשופט, נושא שנדון בהרחבה

124 ראה: ברודי ובן-ששון (לעיל, הערה 2), בהקדמה. על הצורך לדייק בכתיבת העדות ראה גם שם, בשער השני (=בן-ששון, שרידים [לעיל, הערה 2], עמ' 175) ובשער השביעי (=בן-ששון, שם, עמ' 185).

125 ראה למשל: טחאוי (לעיל, הערה 29), ב, עמ' 913, 919, 927, 934, 936, 1051, 1061 ועוד.

126 על הדרישה לכתוב את הייחוס ראה למשל: שם, עמ' 775, 860, 887, 903-904, 919, 928, 951, 977, 985, 999, 1014, 1029, ועוד. רמז לדרישה זו נמצא גם בשטרות שבגניזה. ראה למשל: וייס (לעיל, הערה 83), ב, עמ' 35: 'מערפתהא באולוג'וה אלתי תצח מערפה מתלהא בהא ובאסמהא ושכצהא ונסבהא'. וראה גם: שם, עמ' 398, והשווה לעמ' 266.

127 ראה למשל: שם, ב, עמ' 1044, 1046, 1050.

128 בחיבורים המוסלמיים ישנן שתי דעות בשאלה אם כתיבת ה'מחצ'ר' וה'סג'ל' בידי השופט היא בגדר חובה אם לאו. ראה למשל הדיון אצל אלשיראזי (לעיל, הערה 114), ה, עמ' 524, המביא את הנימוקים של כל אחת ואחת מן הדעות: אלה הסוברים שהכתיבה היא חובה, טוענים שהמסמך הוא 'ת'יקה באלחק'. לעומתם מנמקים אלה הסוברים שאינו חובה: 'לאן אלחק ית'בת באלמיין ואלביינה דון אלמחצ'ר'. לדיון בשאלה זו ראה: נווי (לעיל, הערה 114), יא, עמ' 110; מאורדי (לעיל, הערה 112), עמ' 72.

בספרות המוסלמית ונרמז פעמיים בקטע הגניזה שלנו, וייתכן שהוקדש לו דיון נפרד בפרק אחר של החיבור;¹²⁹ והרביעית, אף שאינה זהה ממש, ציון מקרה שבו אין כותבים שטר שימוש.¹³⁰ בכל הדרישות האלה יש ביטוי לרגישות ולזהירות שגילו המוסלמים בכתיבה המשפטית, על מגוון צורותיה, כולל התחום של הפרוצדורה המשפטית וסדרי הדין. כמו כן, ניכרת כאן מגמת התיעוד והשימור של הפרוטוקולים בצורה מאורגנת ומסודרת, שנועדה בעיקר להבטיח את תקינות ההליך המשפטי ולמנוע מעשי זיוף ומרמה בעתיד.

ח. החיבור שלפנינו

1. בין ספר העדויות והשטרות של רס"ג לבין קטע הגניזה

בשני החיבורים שדנו בשטר השימוש, חיבורו של רס"ג והחיבור שממנו שרד קטע הגניזה, משקף השטר את המעבר מפרוצדורה משפטית שבעל פה לדפוסים של כתיבה משפטית, שיש להם זיקה למסורת המשפטית המוסלמית שרווחה במקומם. הצורך וההשפעה הסביבתית שימשו מניע לחכמי ההלכה לגשר בין התאוריה לבין המציאות והכתיבו להם את נושאי הכתיבה, אף שיכלו למצוא להם מקור בספרות חז"ל. שני החיבורים מנסים להתאים את מונחי הלשון הערבית המוכרים לציבור הנמענים לשפה התלמודית, וליצור זיקה בין המקורות התלמודיים לבין המציאות. על כן הם מביאים אסמכתאות תלמודיות, כדי להוכיח שהכול כבר נמצא בתלמוד, אם כי במקרה של שטר השימוש ספק אם האסמכתא התלמודית מתאימה. האסמכתאות התלמודיות המלוות את מגוון השטרות, כולל השטר שלנו, משתלבות יפה בהרצאת הדברים והן בבחינת צורך מתבקש לבעל הלכה יהודי הכותב לבני עמו בסביבה מוסלמית. ואולם 'שטר המחצ'ר' של רס"ג, אחד מחמישים וארבעה השטרות הנדונים בחיבורו, משמש מסמך כולל לפרוצדורה המתנהלת בבתי הדין. הוא מציג תקדים לכתיבת 'מעשי בית דין' במצבים מגוונים שאינם נזכרים

129 ראה ENA, עמוד 1, שורה 5: 'לפעמים יהיה העיון בה אצל השופט זולתי אותו מעיין'; ובעמוד 2, שורה 6: 'מה שלא יצריך את המעיין השני בו'. על העברת הסמכות משופט לשופט בפרקטיקה המוסלמית ראה: W.B. Hallak, 'Qādīs Communicating: Legal Change and the Law of Documentary Evidence', *al Qantara*, 20 (1999), pp. 437–466 בעלי הדין כבר הועלה בספרות מוסלמית קדומה יחסית, אף שהיא אינה מכונה במונחים המקובלים. ראה למשל: אסמאעיל אבן יחיא אלמוזני (נפטר 264 [878]), מכת'צר כתאב אל אם פי אלפקה, ביירות [ללא תאריך], עמ' 468–464.

130 ראה: ENA, עמוד 1, שורה 2; והשווה עם מאורדי (לעיל, הערה 112), עמ' 72: 'ואן סאלה צאחב אלחק אן יכתב לה באלשהאדה עלי נפסה מחצ'רא נט'ר פאן כאן פי דין יסתופי פי אלא'ל לס ליזמה כתב אלמחצ'ר [לאנה ימכנה אן יסתופיה פי אלחאל]!'

בספרות חז"ל. אמנם לא מצאנו להם מקבילות מדויקות בספרות המוסלמית, אך הם משמשים מעין בבואה לדרך הבאת הדוגמאות השכיחה בספרות המוסלמית ומשתלבים היטב במארג הדוגמאות המובאות בה.

ראינו שקיימת זיקה בין שטר השימוש בחיבורו של רס"ג לבין הקטע בחיבור ההלכתי שלפנינו. ניתן לשער כי בקטע ששרד מן החיבור ההלכתי משמש השטר המופיע אצל רס"ג גרעין לכתיבת הפרק על שטר השימוש, כחלק ממסגרת נורמטיבית רחבה של חיבור הלכתי על כתיבת שטרות. המחבר שלנו, כמו רס"ג לפניו, קובע כללים לשימוש בשטרות, מדגיש את ההקפדה היתרה הדרושה בכתיבתם, ומביא אסמכתאות מסוגיות תלמודיות שונות לתמיכה בדבריו. בפרק המוקדש לשטר השימוש מנסה המחבר לתאר את השימוש בשטר על כל היבטיו: מתי כותבים אותו, כיצד ולאילו מטרה. ייתכן שלפנינו דוגמה לפרק המוקדש לשטר שימוש בחיבור הלכתי כולל, שגרעינו הראשוני מצוי בשטר השימוש שבספר העדויות והשטרות לרס"ג. מחבר החיבור שלפנינו נענה לגירויי הסביבה ולצורכי הציבור היהודי וכתב ספר על שטרות ועדויות, בדומה לחיבורו של רס"ג, שנועד, על פי ההקדמה לחיבורו, בעיקר לאפשר למיעוט היהודי להשתלב בחיי הכלכלה והמסחר של החברה המוסלמית הסובבת: 'זה חלק מחלקי ספר ההלכה אשר אני מתכוון לחברו אולם חשבתי להקדים בחלק זה מה שנוכחתי מגודל צורך האומה בו וידעתי רוב התועלת שיקבלו על ידו'.¹³¹

2. תוכן כתב היד שלפנינו

קטע הגניזה שלפנינו הוא חלק מן הפרק העשירי של החיבור המקורי, כי בסופו נמצאת תחילתו של פרק אחד עשר. מלבד שטר השימוש הוא כולל גם דיון בשאלות נוספות, כגון מתי נכתב השטר וכיצד ומה התכלית שלשמה הוא נכתב.

החלק הראשון של הקטע דן באופן כתיבת שטר השימוש בידי הסופר (T-S), עמוד 1, שורות 13-15): 'הרי מה שראוי הוא שייכתב קודם שימוש בית דין על מה שקרה יציין בו תחילה את התאריך והמקום וסדר הסיפור של מה שקרה לפי הסדר'. ההנחה היא שיש לכתוב שטר שימוש במקרה של דחיית הדיון, בין אם השופט חפץ לעיין בפסק ובין אם אחד מבעלי הדין מבקש זאת (שם, שורות 1, 4), והדיון מתמקד בשאלה כיצד כותבים את השטר. בהמשך המובאה הוא דן בשאלה כיצד להתמודד עם זיהוי בעלי הדין במקרה

131 לכן היה ספר העדויות והשטרות ככל הנראה אחד מחיבוריו הראשונים של רס"ג אם לא הראשון שבהם. מאותו הטעם נראה שספר השטרות של רב האי היה בין חיבוריו הראשונים, אף שחוקרי כתביו של רב האי לא דנו בסדר הכרונולוגי של חיבוריו.

שהדיין אינו מכירם. המחבר קובע שיש לציין בשטר במפורש שהדיינים אינם מכירים את בעלי הדין, כדי להימלט מחשש טעות של בית הדין, על סמך מצג שווא של בעלי הדין בדבר זהותם (ENA, עמוד 1, שורות 11–15): 'אבל בחיי ראשי מותר אצלנו שייכתב נוכח איש והוא אמר ששמו ראובן בן יעקב ואנחנו לא מכירים אותו והופיע איש שהזכיר ששמו שמעון בן יעקב ואנו לא מכירים אותו ובוזה תימנע תחבולה בכך'. המחבר מסתמך על הסוגיה ביבמות קו ע"א: 'חולצין ואף על פי שאין מכירין', ופוסק ככל הנראה כרבא, שההלכה נפסקה כמותו, שאין חולצים אלא אם כן מכירים, כדי שכל אחד ואחד יוכל להסתמך על השטר. לכן יש צורך לכתוב בשטר השימוש שאין הסופר או הדיין מכירים את בעל הדין, כדי שלא להטעות בית דין אחר, שיסתמך על השטר מבלי שידע שהשטר אינו יכול לשמש הוכחה גמורה. בעקבות זאת קובע המחבר כלל:

הכלל הוא שכל מה שנוזקק השופט לאמת אותו כדי שיוכל לפסוק באמצעותו את הדין צריך לאמת אותו בשטר שימוש לפי סדרו. אם היה התובע או הנתבע יורשים, צריך לרשום את אמיתות הייחוס בפירוט. או אם היה מורשה יאמת את תקפות הרשאתו... ולא ייכתב בשימוש פלוני ופלונית אשתו אלא אם הוכח שהיא אשתו (שם, עמודה 2, שורות 1–5, 11–12).

ממובאה זו עולה, שתפקיד השטר הוא הצהרת־ראיית: חייבים להיזהר בניסוחו ולאמת את העובדות המשמשות בסיס להכרעה השיפוטית, ואסור שישתמע ממנו שפרט מסוים נכון אם אינו ידוע בבירור לדיין.

היקף הנושאים שלשמם נועד שטר השימוש רחב למדי וכולל מקרים שונים, ונראה שהם בבחינת דוגמאות בלבד: מקרים שבהם השופט צריך לעיין עיון נוסף במקרה (שם, עמוד 2, שורות 6–7: 'מה שלא יצריך את המעיין השני בו לאמת משהו ממה שקרה ולא לשאול על דבר מה (אודותיו)'; כאשר יש צורך לתעד במסמך עניין ראייתי, כגון ראיה על ירושה (שם, שורות 3–4: 'אם היה התובע או הנתבע יורשים'), על ייחוס משפחה (נסב; שם, שורות 4–5: 'צריך לרשום את אמיתות הייחוס בפירוט'), על מתן הרשאה (שם, שורה 5: 'או אם היה מורשה יאמת את תקפות הרשאתו'); במקרה של תביעה במקרקעין – כתיבת המיקום, הכינוי והמצרים של המקרקעין (שם, שורות 9–10: 'צריך לפרט בשימוש את מיקומו וכינויו ומצרו'); או הימנעות מלכתוב בשימוש 'אשתו' (שם, שורה 11) אלא אם יוכח שהיא אכן אשתו.¹³² לא רק הכתיבה בשפה הערבית והמינוח המוסלמי (פקהא,

עלמא, בינה, פצל אלקצ'א) מעידים על כך שהמחבר חי בסביבה מוסלמית אלא גם כמה מן הנושאים הנדונים בחיבור, שכן גם המוסלמים דנו בהם בחיבוריהם (הצהרת השופט על היכרות בעלי הדין והעדים, ייחוס וזיהוי). הדבר מחזק את המסקנה שלכתיבה המשפטית המוסלמית הייתה השפעה על המחבר שלנו.

מכאן המחבר עובר להבחנה בין דיני ממונות לבין דיני נפשות בנוגע לחובת השימוש בשטר. הוא קובע שבדיני ממונות אין חיוב לכתוב שטר שימוש אם אין לכך השפעה על פסק הדין, מה שאין כן בדיני נפשות, מפני שכשאין מנוס מהלנת דין חייבים לכתוב שטר שימוש. בקשר לדיני נפשות המחבר מסתמך על משנת סנהדרין ד, ג: 'שני סופרי דינין היו עומדין לפניו וכותבין דברי המזכין ודברי המחייבין', ובעקבותיה על הדין בגמרא (שם לד ע"א). המחבר עומד על הצורך שהסופרים יהיו יודעי דין וחכמי הלכה (עלמא, פקאה) ויקפידו על הנוסח המדויק, שהרי 'ולהקדמת מילה ולאחור מילה יש השפעה וצריך שהסופר יהיה בקי בעניין זה' (שם, עמוד 3, שורות 6, 14). כאסמכתא לדבריו מתבסס המחבר על שתי סוגיות תלמודיות. האחת בסנהדרין כט ע"ב: 'היא אודיתא (לפנינו בדפוסים: אורכתא) דלא כתיב בה אמר לנא פלוני כתובו וחתומו והבו ליה', שממנה נלמד שאין הסופרים כותבים את השטר ואין העדים חותמים עליו אלא אם הכול נעשה כסדרו. מכאן שאם השטר חסר פרט כלשהו, אין להוכיח שנפל פגם בשטר. הסוגיה האחרת בבבא בתרא קלו ע"א: 'הא קניתא זמנין צריכא זמנין לא צריכא', שאף היא מעידה על מומחיותם של הסופרים ועל בקיאותם בכתיבת שטרות. מן השטרות הנזכרים בתלמוד, כגון שטר הודאה (אודיתא) ושטר הרשאה (אורכתא), לומד המחבר דינים שונים ומנסה ליישם אותם על כתיבת שטר שימוש.

בסוף הפרק קובע המחבר שעל המוצא שטר שימוש להחזירו לידי הנתבע. הוא מסתמך על משנת בבא מציעא ח, א: 'מצא שטרי בירורין הרי זה יחזיר', המונה את שטר הבירורין בין יתר השטרות שעל המוצא אותם להחזירם (המשנה אינה מפרשת את החזרתם לידי הנתבע). עולה מכאן לכאורה ששטר בירורין הוא שטר שימוש (ראה לעיל). ואולם, מן הדין בסוגיה התלמודית נראה שאין שטר הבירורין קובע זכויות ואף אין בו חשש לפירעון או לקנוניא, ולכן אין מניעה להחזירו לידי התובע כמו יתר השטרות המנויים בסוגיה.

בתחילת הפרק האחד עשר המחבר מסביר את משמעות הכלל במשנת בבא קמא ג, יא (ומקבילות): 'המוציא מחברו עליו הראיה'. הוא מניח שהחזקה המשפטית פועלת לטובת הנתבע כל עוד התובע לא המציא ראיה: 'ואם לא יביא ראיה בדבר שטוען שהוא שלו הרי שזכות מי שהדבר בידו עדיפה שישתקע בידיו' (שם, עמוד 4, שורות 12-14).

ט. סיכום

אחד המאפיינים הבולטים בפעילותם של בתי הדין היהודיים במזרח במאות העשירית- השלוש עשרה, שמוקדה היה במצרים, הוא תרבות הכתיבה המרשימה, על כל גווניה ודקדוקיה. כפי שניתן ללמוד מאלפי מסמכי הגניזה שיצאו מלפני בתי הדין בתקופה זו, חרגה פעילות זו הרבה מעבר למה שנמצא בספרות התלמודית. עם זאת, התשתית התאורטית של כתיבה זו כבר מצויה בספרות חז"ל, במשנה ובתלמודים. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בהנחיות שניתנו לסופרי בתי הדין בכתיבת שטרות, מכאן, ובביסוס מעמדם של בתי דין להכריע בסכסוכים משפטיים, באמצעות ההכרה שניתנה למושג המושרש והשגור בספרות זו: 'מעשה בית דין', מכאן. למרות שכיחותו וחשיבותו של 'מעשה בית דין' בספרות התלמודית, חסרה בתלמוד הגדרה ברורה של מונח זה. אמנם, ידוע שהוא כולל בתוכו גם את פסק הדין, אך מונח זה, למרבה הפליאה, נעדר כמעט לחלוטין מן הספרות התלמודית, והיקריותו נדירות גם בספרות הבתר תלמודית (ספרות הגאונים והרמב"ם). היעדר הגדרה ברורה של 'מעשה בית דין' בתלמוד היה בין יתר הגורמים שאפשרו לבתי הדין בתקופות מאוחרות יותר לכלול בו מגוון של פעולות משפטיות ולכנות את כולן 'מעשה בית דין'.

השינוי שחל בתרבות הכתיבה המשפטית בתקופת הגאונים, ולאחריה בתקופה שאותה תיעדו מסמכי הגניזה, הביאה למספר חידושים תאורטיים ומעשיים בדפוסי הכתיבה ולחיקוי של דפוסי הכתיבה שנהגו בפועל. כך נענו חכמי ההלכה לאתגר שהציבה בפניהם המציאות המשתנה.

החידוש הראשון הוא כינוס שטרות בקבצים ערוכים, כדי להקל על הפרקטיקה המשפטית ולגשר בין דרישות ההלכה לבין המציאות המשפטית, המשקפת במידה רבה את אילוצי הזמן והמקום. ראשון הקבצים הללו הוא ספר העדויות והשטרות לרס"ג, וכתובתו בשפה הערבית נועדה להקל על השימוש בו בסביבה שלשונה ערבית.

החידוש השני בא לידי ביטוי לפחות בשני שטרות שנכללו בקובץ של רס"ג, שהתמודדו עם השינויים שחלו באופני הכתיבה במסגרת ההליך המשפטי: האחד מכונה שטר 'שימוש' או 'מחצ'ר' בערבית, והאחר הוא שטר 'פסק דין'. החידוש שיצרו השטרות הללו התבטא לא רק בשימוש במינוח, שנעדר מן הספרות התלמודית, אלא בעיקר בעצם הניסיון להבחין בין 'שימוש' לבין 'פסק דין', לעומת המתווה התלמודי, שבו נכללו שניהם תחת קורת גג אחת של 'מעשה בית דין', אף שעצם המונח 'פסק דין' אינו נמצא בתלמוד. הניסיון לקבוע מסגרת עצמאית ל'שימוש' בית דין ולהבדילו מפסק הדין משקף במידה

רבה את ההרחבה שחלה בשדה הכתיבה. ה'שימוש' כלל כל כתיבה שיצאה מלפני סופרי בתי הדין, לרבות החלטות ביניים, אישור עובדות וכתיבת פרוטוקולים, שתיעדו את הדיון המשפטי ונועדו במקרים רבים להגן על אחד מבעלי הדין ולשמש בעבורו 'לזכות ולראיה'. הגרעין הראשוני של הרחבה זו בא לידי ביטוי בדוגמאות שמביא רס"ג בשטר ה'שימוש' שבחיבורו, וכיוצא בהן גם בשטרות שפרסם אפטוביצר,¹³³ שאף הם כוללים החלטות ביניים שנועדו להגן על אחד מבעלי הדין בנסיבות שונות. ייתכן שכבר בזמנו נהגו שימושים נוספים, אלא שרס"ג ייחד את השם 'שימוש' למתכונת מצומצמת בלבד. בין כך ובין כך, בשלב יותר מאוחר אנו עדים לשימושים מגוונים בשטר ואף נכללים במסגרתו שטרות שקודם לכן לא נתכנו בשם שימוש.

ה'שימוש' שקבע רס"ג בספר העדויות והשטרות זכה לעדנה כאשר נכתב על שטר זה פרק שלם בספר הלכה, שקטעים ממנו אנו מפרסמים כאן. אמנם לא הצלחנו לזהות את מחברו לפי שעה, אך ניתן לשער שהוא הושפע מרס"ג, והוא כנראה אחד מגאוני בבל המאוחרים (ר"ש בן חופני או רב האי), או חכם הלכה אחר שחי בסמוך לתקופתם.

ואולם, ממסמכי הגניזה עולה כי המתווה שקבע רס"ג לא צלח ולא היכה שורשים בפרקטיקה שנהגה לאחרי. על אף ההרחבה שחלה בכתיבת 'שימושי בית דין' במגוון נושאים, לא הפרידה הכתיבה המשפטית המתועדת בגניזה בין מסמך המכונה 'שימוש' לבין תעודה רגילה, שלא כונתה בשם זה, ואף לא ביניהם לבין 'פסק דין', וכללה את כולם במסמך אחד. דרך כתיבה זו חזרה ל'מעשה בית דין' התלמודי, שאף בו נקרא שם אחד על שני המרכיבים: סיכום טענות הצדדים כמעין פרוטוקול, והכרעת הדין. מכיוון שהבסיס ל'מעשי בתי הדין' הוא התלמוד, לא הייתה כל מניעה לחזור לפרקטיקה התלמודית, במיוחד לאור ההנחה שהפרדה זו לא תפסה מעולם בכתיבה המשפטית ולא הייתה שורשים, מלבד ניסיונו של רס"ג להפריד בין 'שימוש' לבין 'פסק'. אין פלא אפוא שבספרות הרבנית המאוחרת, כולל ספרי השטרות למיניהם, נעלם שטר ה'שימוש' כמעט כליל, להוציא את ספר השטרות של ר"י ברצלוני, שנמשך במידה רבה אחרי הקובץ של רס"ג.

את המעבר לתרבות כתיבה עשירה ומגוונת בכלל ולחידושו של רס"ג בפרט ניסינו לתלות בתרבות הכתיבה המשפטית של החברה המוסלמית שבקרבה חי רס"ג. עמדנו על כך שמחבריהם של קובצי השטרות המוסלמיים בזמנו של רס"ג ואף אחרי זמנו העמידו במוקד כתיבתם את שטר השימוש, המכונה בפיהם 'מחצ'ר', והבדילו בינו לבין שטר פסק הדין, המכונה בפיהם 'סיג'ל'. ניתן לשער במידה גדולה של סבירות שדגם זה עמד

לנגד עיניו של רס"ג, ולא רק בעצם יצירתו של אוסף שטרות אלא גם בשני השטרות שחידש, שנתנו ביטוי לדפוסי הכתיבה החדשים, אם כי ההבחנה שקבע לא השתרשה הלכה למעשה, אם נשפוט לפי התעודות שנתגלו בגניזה. ישנן הקבלות של ממש בין שתי מערכות המשפט בדרכי הכתיבה של ה'שימושים' למיניהם: במבנה, בסגנון ובהנחיות לסופרים, והדפוסים המקובלים במשפט המוסלמי השאירו את חותמם על סופרי בתי הדין בתקופת הגניזה גם לאחר זמנו של רס"ג.

ההדרת הקטעים

הטקסט המובא להלן מורכב משני קטעי גניזה הכוללים חלקים מן הפרק העשירי של החיבור: האחד, מאוסף קימברידג', T-S Ar. 48.69; והשני, מאוסף אדלר, ENA 2639 fol. 42–45 (סימנו במכון לתצלומי כתבי יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: 33333). בכתב היד הראשון לבדו מופיע חלקו הראשון של הטקסט, והמשכו מופיע בשני כתבי היד (עד לכתב יד ENA, עמוד 3, שורה 10). כתב היד השני ממשיך מעבר למה שנמצא בכתב היד הראשון וכולל את תחילתו של הפרק האחד עשר. במקום שבו מתחילה ההקבלה בין הקטעים העדפנו את כתב היד השני (מאוסף אדלר), הנראה שלם יותר. הקטעים נכתבו בידי סופרים שונים. כ"י קימברידג' כולל חמש עשרה שורות בעמודה ואילו בכ"י אדלר שש עשרה שורות בעמודה. בקטעים המקבילים קיימים הבדלי נוסח והערנו עליהם בהערות השוליים. כ"י אדלר אינו שלם וחסרות בו מילים בכמה מקומות. את החסר השלמנו כמקובל בסוגריים רבועים. בסוגריים עגולים הוקפו הוספות פרשניות. בכמה מקרים נעשתה ההשלמה על פי מקבילות בספרות המוסלמית וציינו לכך במקום. מובאות תלמודיות הובאו באותיות מודגשות. באותם מקומות שבהם נוסח התלמוד שונה מנוסח הדפוסים, ציינו לכך בהערות לחלופי הנוסח.

T-S Ar. 48.69

עמוד 1

1. אלחכ[ם]... אלי אן ינט'ר פיה ויגב אן
2. יעלם אן ליס חכם אלמדעי פימא ידכר
3. אן לה שהאדה מתל חכם אלמדעא עליה
4. לאן אלמדעא¹³⁴ אלדי הו מטאלב לה אן ידפע

5. מא שא אן ידפע עלי [ר]גא¹³⁵ חג'ה מחצ'ר
6. לה אדא לם יכון עלי .... דלך צ'רר
7. [למדעי עליה]¹³⁶ .....
8. בחג'ה פי דלך אלאגל וגא [בחג'ה]¹³⁷ בעדה
9. קבלת וסנשרח דלך ואלמדעא עליה
10. ליס לה אלדפע באלחכם ען נפסה [בל יג'ב]
11. ידעיהא אלא זמאנא מעלומא סנשרח[ה]
12. פאדא אחתיג אלי אלדפע באלקצ'א פאל
13. אולי אן יכתב שימוש בית דין במא גרי
14. יקדם פיה דכר אלתאריך ואלמכאן
15. ותרתייב חכאיה מא גרי עלי אלתרתיב

עמוד 2

1. אלדי גרי אן ידכר אן אלמדעא [קדם אל]מדעא
2. עליה אלי בית דין ודעי עליה כית וכית
3. וידכר אלוגה אלדי מנה כאן אלדעוי במא
4. קאלה ואן אלחאכם סאל אלמדעא עליה
5. ען אלדעוי עלי אלוגה אלדי קד דכרנאה
6. וישרח גוא[בה] עלי אלתקצי פאן כאן
7. אלחאכם ואל [חאצ'רין]¹³⁸ לא יערפון [אלמדעי]
8. ואלמדעא¹³⁹ עליה או לא יערפון אחדהמא
9. פלם יסלם אליהמא ולא אלי אחדהמא
10. שימוש אלא בעד אן יערפאהמא והדא

135 אני מודה לפרופ' חגי בן שמאי על השלמה זו.

136 ההשלמה והצעת התרגום (ראה להלן) נעשו כאן על פי מקורות מוסלמיים, הדנים באותם הקשרים ובאותה הלשון. ראה למשל: ברהאן אלדין אבן פרחון אלמאלכי אל אנדלוסי, תבצרת אלחכאם פי אלצול אלאקצ'ה ומנאהג' אלחכאם, קהיר 1936, עמ' 137. במכתב אלי כתב לי אהרון זיסו מאוניברסיטת הרווארד, שמקבילה דומה נמצאת בחיבורו של אבן חג'ר אליהייתי, ניהאיאת אלמחתאג', י, עמ' 134 (אלא שלא הצלחתי לאתר את הקטע הנדון).

137 התוספת 'בחג'ה' נסמכת על שרידי האותיות המצויות בכתב היד: האות הראשונה נראית כמו ב"ת ושתי האחרונות: גימ"ל וה"א.

138 את השלמת הקריאה הציע לי פרופ' מ"ע פרידמן.

139 בכתב היד: אלמעדא, ושמא צריך להיות אלמדעי.

ההמשך מתוך: ENA 2639 fol. 42–45

עמוד 1

1. [ו]הדא לא יחתאג אליה אדא פצל אלקצ'א פי בית דין
2. פי אלחאל¹⁴⁰ לאן אלשכץ אלחאגה ווקעת אלשהאדה עלי
3. דלך אלשכץ אלזום דלך אלשכץ מא ילזמה בח[ס]ב
4. מא ג'רי ואנקצ'י ואמא אדא אראד אחדהמא
5. תבתא יכון פי ידה ורבמא צאר אלנט'ר פיה אלי חא[כס]
6. סוי דלך אלנאט'ר ולא ימתנע אן תכון מואטאה פי
7. קול אלמדעי לס תבק לי מטאלבה או [ל]יס לי בינה
8. ותקע אלשהאדה עלי ראובן בן יעקב¹⁴¹ ורבמא
9. לס יכן הו או יכון אלמדעא¹⁴² אקר בשי או תבתת
10. עליה בינה בשי פיכתב פי אלשימוש אקר שמעון
11. בן יעקב¹⁴³ ורבמא לס יכון הו בל לעמרי יגיז¹⁴⁴ ענדנא
12. אן יכתב חצ'ר רגל ודכר¹⁴⁵ אן אסמה ראובן בן
13. יעקב ונחן לא נערפה וקדם רגלא דכר אן אסמה
14. שמעון בן יעקב ונחן לא נערפה פתומן אלחילה
15. פי דלך וכדלך פי באב אלחליצה ומא גרי מגראהמא
16. חולצין ואף על פי שאין מכירין ואין כותבין גט

עמוד 2

1. חליצה אילא אם כן מכירין¹⁴⁶ וגמלה אלאמר כלמא יחתאג
2. אלחא[כס] אלי אן יסתבתה ליתם בה אלחכס יחתאג אלי
3. [את]באתה פי אלשימוש עלי תרתיבה אן כאן אלמדעי

140 בכ"י T-S במקום: 'פצל אלקצ'א פי אלחאל' מופיע: 'פצל אלקצ'א פי אלוקת'. וראה לעיל, הערה 134, על הקבלה דומה בהלכה המוסלמית.

141 T-S חסר: בן יעקב.

142 T-S: אלמדעא עליה.

143 T-S נוסף: אן תכת עלי שמעון.

144 T-S: יג'זו.

145 T-S: חצ'ר רגלא דכר.

146 בבלי, יבמות קו ע"א.

4. או אלמדעא עליה וארתה יחתאג אן יתבת צחה
5. אלנסב באלשרח או אן כאן וכילא יתבת צחה אוראכה¹⁴⁷
6. מא לא יחתאג אלנאט'ר אלתאני פיה אלי אסתתבאת
7. שי¹⁴⁸ ממא קד גרי ולא סואל ען שי ואן כאן אלכטאב
8. פי עקאר¹⁴⁹ וקד ערפה אלחאכס ואלשהוד וסכנ[ו]
9. אלי מערפתה פאדא כתב שימוש יגב אן ישרח
10. פי אלשימוש מוצ'עה¹⁵⁰ ולקבה וחדודה ולא יכתב
11. פי אלשימוש פלאן ופלאנה זוגתה [אלא]אן¹⁵¹ תתבת אנהא
12. זוגתה ואן גרי פי אלכלאם מא פצ'ול ולא תאתיר
13. לה פי אלחכס פלא¹⁵² יגב אן יתבת פי אלשימוש ופי
14. דיני נפש[ות] לא בד אן תכתב שימושין לאנה לא
15. בד פיהא מן הלנת דין כמה קד דכרנא וכמא
16. קאלו שתי סופרי דיינין היו עומדין לפניהן¹⁵³

עמוד 3

1. וכותבין דברי המזכין ודברי המחייבין ר' יהודה
2. אומ שלשה היו¹⁵⁴ אחד כותב דברי המזכין ואחד
3. כותב דברי המחייבין ואחד¹⁵⁵ כותב דברי
4. המזכין ודברי המחייבין¹⁵⁶ וסופרי בית דין פי
5. דיני ממונות ופי דברי נפש' אן יכוננו עלמא ופקהא¹⁵⁷
6. ליכתבו צדור אלכתב כמה יגב פאנה פי פצל כלמה

147 T-S: אורכתיה.

148 T-S: שיא.

149 T-S: ען אלעקאר.

150 עד כאן מופיע בכ"י T-S Ar. 48.69.

151 בכתב היד: או.

152 בכתב היד: ולא.

153 בנוסח הדפוס: 'ושני סופרי הדינין עומדין לפניהם אחד מימין ואחד משמאל'.

154 בדפוס חסר: היו.

155 בדפוס 'השלישי' במקום 'ואחד'.

156 משנת סנהדרין ז, ג; וראה הדיון בבבלי, שם, לד ע"א.

157 ביטוי קרוב נמצא בקטע שפרסם פרידמן (לעיל, הערה 24), עמ' 225: 'לאהל אלעלם פי אלפקה'.

7. ונקצאן כלמה תאתיר כמא קאלו ההיא אורכתא¹⁵⁸
8. דלא כתיב בה אמר לנא פל¹⁵⁹ כתובו וחתומו [ו]ה[בו]
9. ליה אביי וראבא דאמרי תרויהו היני¹⁶⁰ דריש לקיש
10. דאמ ריש לקיש חזקה אין העדים חותמין אלא
11. אם כן נעשה גדול מתקיף לה ר' פפא או תימא
12. רב חונא¹⁶¹ בריה דרב יהושע מי איכא מידי דאנן
13. לא ידעינן ואינהו ידעו¹⁶² שאילונהו לספרי דאביי
14. וידעי לספרי דרבא וידעי¹⁶³ ופי תקדים כלמה
15. ותאכיר כלמה תאתיר ויגב אן יכון אלסופר
16. חאדקא בדלך כמ' קאלו אמר רב פאפי הא אקניתא

עמוד 4

1. זמנין צריכא זמנין לא צריכא¹⁶⁴ אקנייה וקנינא מיניה
2. לא צריך קנינא מיניה דאקניה¹⁶⁵ צריך מתקיף לה
3. ר' חנינא מסורא מי איכא מידי דאנן לא ידעינן וספרי
4. ידעי שאילונהו לספרי דאביי וידעי לספרי דראבא
5. וידעי¹⁶⁶ ואן וגד אנסאן פי טריק שימוש בית דין ז
6. ירדה [אלין] אלמדעי עליה¹⁶⁷ כמא גא פי אלמשנה מצא שטרי
7. בירורין הרי זה יחזיר¹⁶⁸ ופסר תרגימו שטרי
8. טענאתא. י"א באב פי אקא[מה]

158	בדפוס ובכתבי יד: אודיתא.
159	בדפוס חסר: פל.
160	בדפוס: היינו.
161	בדפוס: הונא.
162	בדפוס: וספרי דבי דינא ידעי.
163	סנהדרין כט ע"ב.
164	בדפוס: צריך.
165	בכתב היד: ואקניה, וכך צריך להיות.
166	בבא בתרא קלו ע"א.
167	במקור: 'ירדה עליה אלמדעי', וברור שהטקסט משובש. נראה שחסרה המילה 'אלי' או שצריך לומר 'ללמדעי', והמילה 'עליה' צריכה לבוא אחרי 'אלמדעי'. מסתבר שמחזירים את השטר הזה לנתבע ולא לתובע (הערת העורך).
168	בבא מציעא א, ח.

9. אלביינה. אלעמום פי דלך הו מא גא פי אלמשנה
10. וחכמ' אומ' והכלל גדול¹⁶⁹ בדין המוציא מחבירו עליו
11. הראיה.¹⁷⁰ והו אלדי יטאלב אלאסתכראג מן כצמה עליה
12. אקאמה אלביינה במא יטלב אסתכראגה ואן לם
13. יקים בינה באלשי אנה לה כאן אלדי הו בידיה אולי
14. באן יקר פי ידיה ואדא אדעא מדעי שיא טלב
15. כרוגה מן ידי¹⁷¹ כצמה ואנכרה אלמדעא עליה לא
16. יסאל אלחאכם אלמדעא עליה הל לך ביינה תסקט

תרגום T-S Ar. 48.69

עמוד 1

1. [ידחה השופט את מתן פסק הדין]¹⁷² עד אשר יעיין בו וחובה עליו
2. לדעת שאין משפט התובע במה שיזכיר
3. שיש לו עדות כמו משפט הנתבע
4. היות שהתובע בתור טוען רשאי לדחות
5. כמה שרוצה לדחות¹⁷³ בתקוה [שיביא] ראייה שתהיה¹⁷⁴ בידיו
6. אם לא יהיה נזק בכך
7. [לנתבע].....
8. לראיה באותו פרק זמן והביא [ראיה] אחריה
9. תתקבל ואנו עוד נבאר את זה. והנתבע
10. אין לו לדחות את הדין מעצמו [בראיה] אלא חייב
11. להביא אותה בזמן ידוע שנבאר אותו.
12. ואם צריך לדחות את הפסיקה
13. הרי מה שראוי הוא שייכתב שימוש בית דין על מה שקרה

169 צריך להיות: זה כלל גדול בדין.

170 בבא קמא ג, יא (בבא בתרא ט, ו; בכורות ב, ו; ז, ח).

171 בכתב היד: ידיה.

172 'פצל אל קצ'א' הוא גם שם של שטר: 'כתאב פצל אל קצ'א', והוא הנקרא פסק דין (בן-ששון, שרידים להילי, הערה 2, עמ' 247).

173 לפי ההקשר, התרגום הנכון של 'ידפע' בלשון המקור הוא 'לדחות' ולא 'לשלם'. כלומר, מדובר בדחיית הזמן ולא בדחיית התשלום.

174 במקור 'מחצ'ר', ואפשר לתרגם: ראייה – שימוש שבידיו.

14. יציין בו תחילה התאריך והמקום

15. וסדר סיפור מה שקרה לפי הסדר

עמוד 2

1. אשר קרה שיצוין [בידי הכותב] שהתובע [זימן] את הנתבע

2. אל בית הדין ותבע אותו בכך וכך

3. ותזכר הסיבה אשר בעטיה באה התביעה במה

4. שאמר¹⁷⁵ שהשופט שאל את הנתבע

5. על התביעה באופן שכבר הזכרנו אותו

6. ויפרט [הכותב] בשלמות את התשובה [של הנתבע] ואם

7. השופט וה[נוכחים] אינם מכירים [את התובע]

8. והנתבע או לא מכירים אחד משניהם

9. לא יימסר לשניהם ולא לאחד משניהם

10. שימוש אלא אחרי שיכירו את שניהם ודבר זה [שטר השימוש]

ההמשך מתוך: ENA 2639 fol. 42–45

עמוד 1

1. אין צורך בו אם נפסק הדין בבית דין

2. במועד¹⁷⁶, שהאיש הטוען (או: שמילאו אחרי בקשתו) וחלה העדות

3. על אותו איש, האיש הזה יחויב במה שיחויב על פי

4. מה שקרה ונפסק¹⁷⁷, ואם רצה אחד משניהם

5. אישור שיהיה בידו ולפעמים יהיה העיון בה אצל השופט

6. זולתי אותו מעיין¹⁷⁸, ואין הדבר [בגדר] הנמנע שיהיה קנוני

7. בדברי התובע לא נותרה לי תביעה או אין לי ראייה

8. ותהיה העדות על ראובן בן יעקב ואולי

9. אינו הוא, או שהנתבע יודה בדבר או התקיימה

175 כלומר, שיסביר אם עילת התביעה היא פיקדון, ירושה, הלוואה או תביעה אחרת כלשהי.

176 כך התרגום לפי הנוסח בכ"י T-S.

177 כלומר, אם הדיון הסתיים במושב אחד של בית הדין, הרי פסק הדין חל על אחד הצדדים שנכחו בו.

לעומת זאת, אם הופסק הדיון (ואין מכירים את בעלי הדין), קיים חשש שישמשו בסיכום הביניים

במרמה כדי לחייב אנשים אחרים (הערת העורך).

178 ייתכן שמדובר בהעברת הדיון משופט לשופט, נושא שכיח בספרות המוסלמית המקבילה.

10. כנגדו ראה בדבר ויכתב בשימוש הודה שמעון
11. בן יעקב ואולי אינו הוא. אבל בחיי ראשי מותר אצלנו
12. שייכתב נוכח איש והוא אמר ששמו ראובן בן
13. יעקב ואנחנו לא מכירים אותו והופיע איש שהזכיר ששמו
14. שמעון בן יעקב ואנו לא מכירים אותו ובזה תימנע תחבולה
15. בכך. וכמו כן בעניין החליצה והדומה לשני אלה
16. חולצין ואף על פי שאין מכירין ואין כותבין גט

עמוד 2

1. חליצה אלא אם כן מכירין והכלל הוא שכל מה שנזקק
2. השופט לאמת אותו כדי שיוכל לפסוק באמצעותו את הדין, צריך
3. לאמת אותו בשטר שימוש לפי סדרו: אם היה התובע
4. או הנתבע יורשים, צריך לרשום את אמיתות
5. הייחוס בפירוט. או אם היה מורשה יאמת את תקפות הרשאתו,
6. מה שלא יצריך את המעיין השני בו [בשימוש]¹⁷⁹ לאמת
7. משהו ממה שקרה ולא לשאול על דבר מה (אודותיו). ואם היה הדיון
8. בעניין מקרקעין וכבר הכירוהו השופט והעדים והיו בטוחים
9. בידעית זיהויו,¹⁸⁰ אם ייכתב כתב שימוש צריך לפרט
10. בשימוש את מיקומו וכינויו ומצרייו ולא ייכתב
11. בשימוש פלוני ופלונית אשתו אלא אם הוכח שהיא
12. אשתו. ואם אירע בטענות משהו מיותר ואין לזה השפעה
13. על פסק הדין אין צורך לרשום זאת בשימוש.
14. אך בדיני נפשות אין מנוס שחובה לכתוב שימושיין מפני שאין
15. מנוס בהם מהלנת הדין כמו שכבר הזכרנו וכמו
16. שאמרו שתי סופרי דיינין היו עומדין לפנין

179 כלומר, העיון השני בשימוש, מהתחדש הדיון.

180 רוצה לומר שבמהלך הדיון אין צורך לפרט במפורש את זיהוי הנכס, כי כל המשתתפים יודעים במה מדובר, אבל כשבאים לכתוב את השימוש, חייבים לזהות את הנכס בצורה מדויקת ומפורשת, כי ייתכן שהוא יוצג בפני שופט אחר שאין לו אותו המידע.

עמוד 3

1. וכותבין דברי המזכין ודברי המחייבין ר' יהודה
2. אומר שלושה היו אחד כותב דברי המזכין ואחד
3. כותב דברי המחייבין ואחד כותב דברי ז
4. המזכין ודברי המחייבין וסופרי בית דין
5. בדיני ממונות ובדברי נפשות שיהיו חכמים מומחים בהלכה ויודעי דין
6. כדי שיכתבו תורף השטרות כמו שצריך. שהרי להוספת מילה
7. ולחיסור מילה יש השפעה כמו שאמרו היא אורכתא
8. דלא כתיב בה אמר לנא פל' כתובו וחתומו ו[ה]בו
9. ליה אביי וראבא דאמרי תרויהו היני דריש לקיש
10. דאמ ריש לקיש חזקה אין העדים חותמין אלא
11. אם כן נעשה גדול מתקיף לה ר' פפא או תימא
12. רב חונא בריה דרב יהושע מי איכא מידי דאנן
13. לא ידעינן ואינהו ידעו שאילונהו לספרי דאביי
14. וידעי לספרי דרבא וידעי. ולהקדמת מילה
15. ולא יחזור מילה יש השפעה וצריך שהסופר יהיה
16. בקי בעניין זה כמ' שאמרו אמר רב פאפי הא אקניתא

עמוד 4

1. זמנין צריכא וזמנין לא צריכא אקנייה וקנינא מיניה
2. לא צריך קנינא מיניה דאקנייה צריך מתקיף לה
3. ר' חנינא מסורא מי איכא מידי דאנן לא ידעינן וספרי
4. ידעי שאילונהו לספרי דאביי וידעי לספרי דראבא
5. וידעי ואם ימצא איש בדרך שימוש בית דין ז
6. יחזיר אותו אל (התובע) הנתבע כמו שנאמר במשנה מצא שטרי
7. בירורין הרי זה יחזיר והוסבר: תרגימו שטרי
8. טענאתא¹⁸¹ פרק יא שער בהבאת
9. הראיה. הכלל בזה הוא מה שנאמר במשנה
10. וחכמים] אומ[רים] והכלל גדול בדין המוציא מחבירו עליו

181 בניגוד לרס"ג, המכנה שטר בירורין 'אכתאר', כלומר מינוי נבחרים לשם בוררות.

11. הראיה זה אשר תובע להוציא מיריבו עליו
12. הבאת הראיה במה שתובע להוציא ממנו ואם לא
13. יביא ראיה על הדבר שהוא שלו, הרי שזכות מי שהדבר בידו עדיפה
14. שישתקע בידי. ואם תבע התובע דבר שאותו תובע
15. להוציא מיד יריבו ומכחיש הנתבע לא
16. ישאל השופט את הנתבע האם יש לך ראיה שתבטל [טענת התובע]

